

**LESWI VAXISATI VA HLAMUSERISIWAKA XISWONA EKA SWIN'WANA SWA
SWITLHOKOVETSELO SWA XITSONGA (THE PORTRAYAL OF FEMALES IN
SELECTED XITSONGA POETRY)**

hi

MARINKIE MMADITABA USINGA

Xitsariwa lexi humelerisiweke ku ya hi swilaveko swo fikelela digiri ya

PHILOSOPHIAE DOCTOR

eka dyondzo ya

AFRICAN LANGUAGES

eka

FACULTY OF HUMANITIES

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DOCTOR O.R. CHAUKE

CO-SUPERVISOR: PROFESSOR S.J. KUBAYI

2020

XIHLAMBANYO

Ndzi tiyisisa leswaku vundzeni bya xitsariwa xa dyondzo leyi i ntirho lowu ndzi nga lo titumbuluxela na leswaku swihlovo swa vutivi leswi ndzi swi tirhiseke kumbe ku swi tshaha swi kombisiwile endzeni ka xitsariwa lexi.

M.M. USINGA

SIKU

KU NYIKELA

Ndzi nyikela xitsariwa xa dyondzo leyi eka vana va mina lava landzelaka:

Rirhandzu Shareen

Nkosinathi Njabulo

MARITO YO KHENSA

Dyondzo leyi yi humelerile ku nga ri hikwalaho ka vuswikoti kumbe matimba ya mina ntsena, hikokwalaho ndzi vona swi fanerile ku khensa vanhu lava boxiweke eka xiyenge lexi.

Dzwodzwe yanga, Dokodela O.R Chauke, ndzi ku hluvulela xigqhoko eka comana leri u ri beke swikwembu swa dyondzo swi kala swi huma.

Phurofesa S.J. Kubayi, na wena u khomile khokho hi hala tlhelo u ba comana ku kala ku ntlurhuka rhonge swikwembu swi hetelela hi ku boxa lomu swi sukaka kona. Swikwembu leswo tsihalarisa na swona u chayerile swi kala swi boxeketa ndlela swi gotsa mavabyi lama ndzi xaniseke nkarhi lowo leha swinene.

N'wina varhangeri va mina entirhweni, A.P. Dlamini na B.G. Ndlovu, lava endzhaku kaloko ndzi mi vikerile hi ta gondzo ra dyondzo leri a ri ndzi languterile hi mahlongati, mi ndzi khumuleke mi tlhandlekela hi ku ndzi nyika nseketelo lowu nga pimekiki mikarhi hinkwayo ku kondza ndzi gimeta rendzo leri ro leha swinene. Ndzi ba mavoko ehenhla ka tintswalo ta n'wina.

Ndzi nga ku rivala njhani wena mutirhikolorhi hi tlhelo ra swa ririmi, Alitah Portia Maluka, endzhaku kaloko u ndzi nyikile nseketelo lowu nga riki na swipimelo. Makwerhu, xandla ehenhla ka xandla.

Dokodela M.J. Baloyi, u muhleri wa xiviri hakunene. Loko ndzi hlayisisa xitsariwa lexi ndzi tiphina hi vunandzi bya nkholuko na vutengi bya ririmi leri lavo honisa va ha ri sandzaka tanihi leri nga hluvukangiki. Mitirho ya wena ya vulavula Khalanga! Xitsonga xi vuyeriwile mawaku!

Ndzi ba gutswe eka vadzaberi va mina, Vadokodela H.A. Machete, K.J. Ngobenj; Vamanana M.E. Mhinga, N.W. Phakula; na Vatatana M.T. Mahuntsi na M.M. Marhanele. Namuntlha a ndza ha vuriwi xuvuru eka swa dyondzo hikokwalaho ka

nseketelo wa n'wina. Mi vile vadzaberi va xiviri. Namuntlha ngoma yi tshwile ndzi ta ya hlamba tsumana ndzi titwisa vito lerintshwa. Ku ndzi simula swi ta koxa homu na mbuti.

Ndzi khensa vatswari va mina: Mufi Ralph Waldo na Lucy Bahupileng Usinga. Mi ndzi boxile mahlo, mi ndzi kapudza ndzi kala ndzi ku kondlo a ndzi dyi. Na n'winavu, namuntlha tlangelani mihandzu ya vutswari bya n'wina. Vamakwerhu vanga: Eustance, Tsakani, Dulcy na Nontuthuko, a ndzi ta va ndzi ri mani namuntlha ehandle ka n'wina. Ndzi khensa nseketelo na swikhongelo leswi mi ndzi havaxeriseke swona eka gondzo leri ro tika ra dyondzo.

Swirho swa ndyangu wa mina: Dokodela Barber Mbangwa Mafuwane, Rirhandzu na Nkosinathi, xiave lexi mi veke na xona eka ntshovelo wa mihandzu leyi xi lo tlangandla, erivaleni! Na swa n'wina a swi mi basele.

Ehenhla ka hinkwaswo leswi, ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi ndzi kombeke tintswalo na ku ndzi nyika matimba egondzweni leri ro leha ku kala ndzi fika emakumu ka rona.

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka nkanelo wa hilaha vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka swin'wana swa switlhokovetselo swa Xitsonga. Vunyingi bya switlhokovetselo leswi kaneriweke eka ndzavisiso lowu hi leswi swi hlawuleriweke ku tirhisiwa hi vadyondzi va le ka Feyisi ya le Henhla (Giredi 10-12) va Afrika-Dzonga. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile maendlelo ya nkoka lama simekiweke ehenhla ka thiyori ya vugingirikelavaxisati va Afrika. Thiyori leyi yi tshuriwile hikwalaho ka nsusumeto wa swa tipolotiki na mitshikelelo leyi vaxisati va yi tokotaka evuton'wini bya vona. Switlhokovetselo leswi kaneriweke swi aviwile hi swigava ku ya hi swivuriso swa Vatsonga leswi tirhisiwaka ngopfu ku paluxa vaxisati. Ku kumiwile leswaku vundzeni na tinhlokomhaka ta switlhokovetselo swa Xitsonga swi kuceteriwile ngopfu hi swivuriso swo karhi swa Vatsonga leswi tirhisiwaka ku paluxa vaxisati. Mhaka yin'wana leyi kumekeke eka ndzavisiso lowu hileswaku hambiloko Afrika-Dzonga ri ri eka mafumelo ya xidemokirasi, vatlhokovetseri va ha kuceteriwa hi maendlelo ya xihlawuhlawu ehenhla ka vaxisati na vurhangisavatatana eka swiboho leswi fambisaka mindyangu na swisimekiwa swo karhi. Dyondzo leyi vumbaka xiphemu xa nkoka eka nhluvukiso wa Xitsonga hileswaku vuhlawulamarito na xitayili xa vatlhokovetseri swi na xiave lexikulu eka nkucetelo wa maehleketelo ya vahlayi kumbe vaamukeri va mahungu hi ku angarhela.

Matafula lama vumbaka xiphemu xa thesisi

Tafula ra 1: Tinhlayohlayo ta rixaka ra Afrika-Dzonga ta lexikarhi ka lembe ta 2019 ku ya hi Xifundzankulu xin'wana na xin'wana.

Tafula ra 2: Tinhlayohlayo ta lexikarhi ka lembe ta 2018 ku ya hi rimbewu eAfrika-Dzonga.

Tafula ra 3: Mitlawa ya vanhu leyi vulavulaka Xitsonga eAfrika-Dzonga ku ya hi tinhlayohlayo ta 2011.

Tafula ra 4: Tinhlayohlayo ta rixaka ku ya hi malembe, rimbewu leri leteriwaka hi ntumbuluko na leri leteriwaka hi swendlo swa munhu.

Tafula ra 5: Vuxokoxoko bya swithokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu.

TAFULA RA VUNDZENI BYA TIMHAKA

Timhaka

XIHLAMBANYO.....	ii
KU NYIKELA.....	iii
MARITO YO KHENSA.....	iv
NKOMISO.....	vi
Matafula lama vumbeke xiphemu xa thesis.....	vii
TAFULA RA VUNDZENI BYA TIMHAKA.....	viii
NDZIMA YA 1: MANGHENELO EKA NDZAVISISO.....	1
1. Manghenelo.....	1
1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso.....	1
1.2 Xitatimende xa xiphiqu.....	2
1.3 Nsusumeto wa ndzavisiso.....	3
1.4 Nkoka wa ndzavisiso.....	3
1.5 Xikongomelonkulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso.....	4
1.5.1 Xikongomelonkulu.....	4
1.5.2 Swikongomelotsongo.....	5
1.6 Swivutiso swa ndzavisiso.....	5
1.7 Tinhlamuselo ta matheme.....	6
1.7.1 Xitlhokovetselo.....	6
1.7.2 Ririmi.....	8
1.7.3 Mboyamelatlhelorin'we.....	10
1.7.4 Xitsonga.....	10
1.7.5 Rimbewu.....	12
...1.8 Maavanyiselo ya tindzima.....	13
1.9 Nkatsakanyo wa ndzima.....	14
NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA.....	16
...2. Manghenelo.....	16
2.1 Milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka.....	16
2.1.1 Matsalwa ya xinawu lama letelaka vonelo ehenhla ka vanhu handle ko ya hi rimbewu ro karhi.....	16

2.1.2 Matsalwa lama nga lavisisa mayelana na vonelo ra vatsari ehenhla ka vaxisati.....	18
2.2 Vuxokoxoko byin'wana lebyi lemukisaka hi ta nkoka wa ku xixima timfanelo ta vaxisati kusuka eka swihlovo swin'wana swa nkoka.....	21
2.3 Nkatsakanyo wa ndzima.....	27
NDZIMA YA 3: DIZAYINI NA MAENDLEO YA NDZAVISISO.....	28
3. Manghenelo.....	28
3.1 Dizayini ya ndzavisiso.....	28
3.2 Rimba ra thiyori na maendlelo ya ndzavisiso.....	31
3.3 Maendlelo ya ndzavisiso.....	33
3.4 Sampulu na switekaxiave eka ndzavisiso.....	35
3.5 Mahlengeletelo ya mahungu.....	37
3.6 Mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso.....	39
3.7 Vutshembeki na ntiyiso wa ndzavisiso.....	40
3.8 Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso.....	42
3.9 Switsandzekisi, mindzilikano na swiehleketelwa swa ndzavisiso.....	43
3.10 Nkatsakanyo wa ndzima.....	43
NDZIMA YA 4: SWITLHOKOVETSELO LESWI PALUXAKA HILAHA VAXISATI VA HLAMUSERISIWAKA XISWONA.....	44
4. Manghenelo.....	44
4.1 Ririmi ra vutlhokovetseri.....	44
4.2 Xitayili xa mutlhokovetseri.....	45
4.3 Switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu.....	45
4.4 Malongoloxelo ya switlhokovetselo leswi xopaxopiweke.....	49
4.5 Nongoloko wa switlhokovetselo hi ku leteriwa hi endlelo ra nxopelamikongomelo.....	51
4.5.1 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga riki na swikili swa vurhangeri na ku tsandzeka ku yimela timhaka ta vona ta vutomi.....	51
4.5.2 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vawundli va vana endyangwini na ku tiehleketelwa vona ntsena.....	59

.....

4.5.3 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu va swipfukela, lava nga va khombo, mona, lunya, vudlayi na matikhomelo yo hangalaka emindyangwini na le rixakeni.....	63
4.5.4 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi mpingu evukatini.....	71
4.5.5 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vasati eka vanuna va vona handle ko va na rito ehenhla ka vukati bya vona.....	77
4.5.6 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga hetisekangiki eka mahanyelo ya vona hambiloko va kumeka va xongile.....	87
4.5.7 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava ntirhonkulu wa vona ku nga ku hlenga vukati na ku veleka vana ntsena.....	88
4.5.8 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga khensiki tintswalo leti va kombiwaka tona hi vanuna va vona.....	94
4.5.9 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava rhandzaka ngopfu ku fundzhiwa, ku tekeriwa enhlokweni na ku lava ku hleteriwa bya swihlangi.....	94
4.5.10 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava fundzeke rifu no ka va nga ri na makungu yo tiya ehenhla ka vumundzuku bya vona.....	95
4.6 Nkatsakanyo wa ndzima.....	98
NDZIMA YA 5: NKANELO WA LESWI KUMIWEKE EKA NDZAVISISO.....	100
5. Manghenelo.....	100
5.1 Nxopaxopo wa swithokovetselo ku ya hi mikongomelo ya swona.....	100
5.1.1 Vamanana va Afrika-Dzonga – Mhinga, ME.....	103
5.1.2 I mavala man'we – Mhinga, M.E.....	104
5.1.3 Wa ha swi tsundzuka xana – Ngobeni, K.J.....	107
5.1.4 Vutswari bya vuphukuphuku – Phakula, N.W.....	110
5.1.5 Mbilu ya wena i lwandle – Mahuntsi, M.T.....	112
5.1.6 Swiluva swa misava – Mayevu, F.S na Marivate, C.T.D.....	114
5.1.7 Wansati – Mayevu, F.S na Marivate, C.T.D.....	116
5.1.8 Wansati – Ndhambi, I.E.P.....	118
5.1.9 N'wachochovelana – Ngobeni, K.J.....	121
5.1.10 Nkatanga – Baloyi, M.J.....	124
5.1.11 Manana – Chauke, H.T.....	126
5.1.12 A ndza ha tlheleli – Ngobeni, K.J.....	129

5.1.13 A mi swi tshamelanga – Phakula, N.W.....	131
5.1.14 Tshengwe ra lerhisa – Marhanele, M.M.....	134
5.1.15 Tshengwe – Marhanele, M.M et.al.....	135
5.1.16 Vukati i mbilu – Magaisa, J.M.....	138
5.1.17 Huku ni matandza ya yona – Mahuntsi, M.T.....	141
5.1.18 I nyiko yakwe – Baloyi, M.J.....	143
5.1.19 Ra dzindza – Malungana, S.J.....	147
5.1.20 Makumaswivupfile – Baloyi, M.J.....	149
5.1.21 U nga dungu xihlovo – Phakula, N.W.....	151
5.1.22 Xirereso xo basa – Marhanele, M.M.....	152
5.1.23 Ti tsimbile mikanyi – Baloyi, M.J.....	155
5.1.24 Dzingamuti – Ngobeni, K.J.....	157
5.1.25 Swi chupukile kwihi? – Ngobeni, K.J.....	159
5.1.26 U fana na mani? – Marhanele, M.M.....	161
5.1.27 Mbewu yo hehliwa – Baloyi, N.J.....	163
5.1.28 Xi rhwele ntungu hi makatla – Magaisa, J.M.....	165
5.1.29 Xibodze xa munghana – Ngobeni, K.J.....	167
5.1.30 Masasana – Ngope, T.A.....	169
5.2 Nkatsakanyo wa ndzima.....	171
NDZIMA YA 6: NGHIMETO, NDLHAYISETO NA SWIBUMABUMELO.....	172
6. Manghenelo.....	172
6.1 Mikomiso ya leswi kumiweke eka nxopaxopo.....	172
6.1.1 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga riki na swikili swa vurhangeri na ku tsandzeka ku yimela timhaka ta vona ta vutomi.....	172
6.1.2 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vawundli va vana endyangwini na ku tiehleketelela vona ntsena.....	173
6.1.3 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu va swipfukela, lava nga va khombo, mona, lunya, vudlayi na matikhomelo yo hangalaka eminyangwini na le rixakeni.....	174
6.1.4 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi mpingu evukatini.....	174
6.1.5 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vasati eka vanuna va vona handle ko va na rito ehenhla ka vukati bya vona.....	175

6.1.6 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga hetisekangiki eka mahanyelo ya vona hambiloko va kumeka va xongile.....	176
6.1.7 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava ntirhonkulu eka vona ku nga ku hlenga vukati na ku veleka vana ntsena.....	176
6.1.8 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga khensiki tintswalo leti va kombiwaka tona hi vanuna va vona.....	176
6.1.9 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava rhandzaka ngopfu ku fundzhiwa, ku tekeriwa enhlokweni na ku lava ku hleteriwa bya swihlangi.....	176
6.1.10 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava fundzeke rifu no ka va nga ri na makungu yo tiya ehenhla ka vumundzuku bya vona.....	177
6.2 Ndlhayiseto hi ku pakanisa eka swikongomelo swa ndzavisiso.....	177
6.3 Ndlhayiseto hi ku pakanisa eka swivutiso swa ndzavisiso.....	178
6.4 Swibumabumelo.....	178
6.5 Nghimeto.....	179
MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE.....	180
XITANDZHAKU XA A.....	186
TSALWAXIMFUMO LERI XAXAMETEKE SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO SWA GIREDI YA 12.....	186

NDZIMA YA 1: MANGHENELO EKA NDZAVISISO

1. Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka ku andlala ntiviso wa ndzavisiso lowu. Vundzeni bya ndzima leyi byi ta vumba hi matimundzhaku, xitatimende xa xiphiso, nsusumeto wa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, swikongomelo swa ndzavisiso na swivutiso swa ndzavisiso. Ku ta tlhela ku nyikiwa vuxokoxoko lebyi faneleke tanihi ndlela ya ku vumba tinhlamuselo ta matheme lama nga ta tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu.

1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso

Ku va Afrika-Dzonga ri fikelerile mfumo wa xidemokirasi hi 1994 swi byarile ntshembo eka vaakatiko, ngopfungopfu Vantima lava xanisekeke swinene hi ntshikelelo wa mafumelo ya xihlawuhlawu. Vumbiwa ra tiko ra Nawu wa 108 wa 1996 leri simekiweke no sungula ku tirhisiwa ximfumo endzhaku ka ntshuxeko wa Afrika-Dzonga hi 27 Dzivamisoko 1994, ri tshikilela eka timfanelo ta ximunhu handle ko ya hi swihlawulekisi swihi kumbe swihi. Matshamelo ya swa tipolotiki ya na xiave lexikulu eka maendlelo na mahumeleriselo ya migingiriko yo hambanahambana, ku katsa na vutshuri bya matsalwa. Vatsari va boheka ku paluxa nxiximo wa vona eka mahumeleriselo ya vundzeni bya matsalwa ya vona, ngopfungopfu hi tlhelo ra matumbuluxelo ya swimunhuhatwa swa vona.

Hi nkarhi wa mafumelo ya xihlawuhlawu eAfrika-Dzonga, hi xitalo vatsari a va kumeka va ri karhi va tumbuluxa swimunhuhatwa swa vona swa xisati hindlela yo voyamela etlhelo rin'we. Vaxisati a va paluxiwa hindlela leyi solekaka swinene naswona xindzhuti xa vona a xi nga tekeriwi enhlokweni. Milawu ya ndhavuko na mfuwo wa rixaka ra Vatsonga a swi kumeka swi ri karhi swi tiyisisa mavumbiwelo ya swimunhuhatwa swa xisati hindlela ya mboyamelatlheloriwe handle ko soriwa. Xin'wana hileswaku vunyingi bya vatsari va Xitsonga a ku ri vaxinuna.

Matsalwa lama tirhisiwaka eswikolweni hi vadyondzi hi lama va hlawuleriwaka wona hi mfumo. Vunyingi bya matsalwa lama a ya hlawuleriwa vadyondzi va Vantima a ya xiyaxiyisisiwa swinene leswaku a hi lama tsan'waka Valungu na ndhavuko wa vona. Matsalwa lama a ya kumeka ya ri karhi ya sola ndhavuko na mitolovelo ya Vantima hambi ku vonela vaxisati ebodhleleni a ya tekiwa ya ri lama amukelekaka. Vadyondzisi na vadyondzi a va ri hava rito eka ku hlawula matsalwa lama a ya fanela ku tirhisiwa eswikolweni. Maendlelo ya muxaka lowu se ya cincile eka mfumo wa Afrika-Dzonga wa xidemokirasi. Vadyondzisi na vatsundzuxi hi tlhelo ra swa tidyondzo va na xiave xo karhi ehenhla ka mahlawulelo ya matsalwa lama faneleke ku tirhisiwa eswikolweni.

1.2 Xitatimende xa xiphiso

Vutlhokovetseri i xiphemo xa tidyondzo ta ririmi lexi pfumalaka vutlhari byo enta swinene ku kota ku twisisa no humelerisa vundzeni bya xona. Vundzeni lebyi lukaka timhaka leti mutlhokovetseri a lavaka ku byi hundzisela vahlayi vakwe byi tala ku va lebyi fihliweke hi xitayili xakwe. Muhlayi loyi a nga kotiki ku kumisisa mongo na vuxongi bya ririmi leri tirhisiweke hi mutlhokovetseri a nga ka a nga swi koti ku kuma dyondzo ya xitlhokovetselo lexi a xi hlayaka. Switlhokovetselo swin'wana swi kumeka swi ri karhi swi sandza mahanyelo ya lava swi hlayaka, kambe eka vona swi kumeka yi ri mpfula leyi naka ri xa ri pela handle ko vona nkoka wo ya eku rimeni. Nkalantwisiso wa swivumbi swa muxaka lowu swi nga kumeka swi ri karhi swi pfula vangwa leri yisaka emahlweni ku hlekula vumunhu bya vanhu vo karhi ku ya hi rimbewu kumbe swihlawulekisi swin'wana. Vatirhisi va matsalwa va lemuka vubihi bya mavumbelo ya vundzeni bya wona loko se ya kandziyisiwile no hangalasiwa ku ya hlayiwa hi mani na mani. Mhaka yin'wana hileswaku a hi vanhu hinkwavo va kotaka ku lemuka ku tsana ka matsalwa ya muxaka lowu.

Maafrika-Dzonga ya hanyile nkarhi lowo leha eka mfumo wa xihlawuhlawu va ri karhi va hlekulana no tsan'wana ku ya hi rimbewu na swihlawulekisi swin'wana leswi vumbaka munhu. Mhaka yo vava swinene hileswi vaxisati a va nga vekivi helo hi tlhelo ra vurhangeri hambi ku nyikiwa xiave xo tivikana emindyangwini ya vona.

Vaxinuna hi vona lava a va kumeka va ri karhi va ba xinari mikarhi hinkwayo. Ku na switshuriwa swa mfuwo wa rixaka ra Vatsonga leswi nga na nkucetelo wa ku tekela vaxisati ebodhleleni. Vatsari van'wana va ha ya emahlweni va swi tirhisa tanihi ndlela yo swi tlakusa. Ndzavisiso lowu wu langutisana na swiyimo swa muxaka lowu tanihi ndlela ya ku lemukisa vahlayi na vatsari tanihi ndlela yo va kucetela ku cinca mavonelo ya muxaka lowu.

1.3 Nsusumeto wa ndzavisiso

Nsusumeto wo endla ndzavisiso ehansi ka nhlokomhaka leyi i matshalatshala ya ku dyondzisa mahlahluvelo ya switlhokovetselo tanihi ndlela ya ku havaxerisa vahlayi hi vutivi bya ku lemuka vukahle na vubihi bya mavumbelo ya mikongomelo eka vutlhokovetseri. Tanihileswi mahlahluvelo ya switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu ya nga ta koxometa swinene xitayili xa mutlhokovetseri ha un'weun'we, vahlayi va ta tekelela vuxongi bya ririmi ra vona kutani va tshula switshuriwa swa risima. Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu fambelanisa vutlhokovetseri na nkucetelo wa mfuwo wa rixaka ra Vatsonga eka vutshuri bya switlhokovetselo. Milavisiso yo tala leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka leyi yi helela ntsena eka mbalango wa mikongomelo ya switlhokovetselo, kutani ku boxiwa mianakanyo ehenhla ka yona. Yin'wana ya milavisiso leyi endliweke hi leyi kumekeke yi ri karhi yi vumba mpimaniso wa mikongomelo exikarhi ka switlhokovetselo hi ku hambana ka tinguva kumbe malembe ya vutsari byo karhi. Ndzavisiso lowu wu kongomisa swinene ka ku valanga hilaha vatlhokovetseri va tixaxametaka hakona na mafumelo ya xidemokirasi.

1.4 Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta vuyerisa vatsari va switlhokovetselo swa Xitsonga, vadyondzisi na vadyondzi, kun'we na vahlayi hi ku angarhela hi matlhelo yo hlaya. Vatsari va ta kota ku lemuka leswaku leswi va swi tsalaka swa xoperiwa swinene tanihiloko va ri vona vaamukeri va mahungu. Hindlela leyi vatsari va ta hlohleteleka ku tshula hindlela leyi amukelekaka ku ya hileswi vahlayi va switlhokovetselo va swi

rhandzisaka xiswona. Ku hava xivandla lexi vatsari va amukelaka n'wangulo wa ximfumo ehenhla ka matsalwa ya vona, kutani ke, ndzavisiso lowu wu ta hoxa xandla eka ku pfala vangwa leri.

Vadyondzisi va ta vuyeriwa hi vuhleri na nxopaxopo wa switlhokovetselo hi ku landzelerisa magoza lama nga tirhisiwa ku humelerisa ndzavisiso lowu. Magoza ya mahlahluvelo ya switlhokovetselo lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ya ta fika ya hlangana na lama se va ya tivaka no ya tirhisa kutani ya va havaxerisa hi vutivi bya matimba. Va ta tlhela va lemuka tindlela leti va faneleke ku ti tirhisa ku hlawula matsalwa lama vundzeni bya wona ya xiximaka timfanelo ta ximunhu leswaku vadyondzi va vona va hlohleteleka ku teka munhu un'wana na un'wana ku fana na vona. Vadyondzi na vona va ta vuyeriwa hi ntokoto lowu vadyondzisi va vona va nga ta va va wu tokotile eka maendlelo lama landzelerisiweke ku humelerisa ndzavisiso lowu. Vadyondzisi na vadyondzi va nga ha tlhela va hlohleteleka ku tshula switlhokovetselo leswi nga voyameliki etlhelo rin'we ntsena.

Vahlayi va ndzavisiso lowu hi ku angarhela va ta tiva leswaku ku hambana ka vanhu hi tlhelo ra rimbewu a swi fambelani helo na miehleketo kun'we na xindzhuti xa vumunhu bya vona. Va ta kota ku tinyungubyisa hi vuxongi bya ririmi ra vona, kutani va tirhisa swin'wana swa kona eka mivulavulo ya vona ya siku rin'wana na rin'wana.

1.5 Xikongomelonkulu na Swikongomelotsongo swa ndzavisiso

1.5.1 Xikongomelonkulu

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kanela hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka swin'wana swa switlhokovetselo swa Xitsonga.

1.5.2 Swikongomelotsongo

Swikongomelotsongo eka ndzavisiso swi vumba xipakaniso lexi letelaka eka ku fikelela xikongomelonkulu handle ko gegagega. Swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu hi leswi landzelaka:

- (a) Ku valanga hilaha vumunhu bya vaxisati byi paluxiwaka hakona eka switlhokovetselo swa Xitsonga.
- (b) Ku kambisisa hilaha vaxisati va langutisaneke na mitlhontlho ya vutomi hakona ku ya hi vatlhokovetseri va Xitsonga.
- (c) Ku vumba nkonaniso wa hilaha vaxisati va tikhomisaka xiswona evukatini ku ya hi vatlhokovetseri va Xitsonga.
- (d) Ku kumisisa xiave xa vurhangeri bya vaxisati ku ya hilaha vatlhokovetseri va Xitsonga va xi paluxaka hakona.

1.6 Swivutiso swa ndzavisiso

Swivutiso eka ndzavisiso swi pfuneta ku tiyisisa leswaku swikongomelotsongo swi fikeleriwa hi nkhaqato. Hikokwalaho, tanihileswi Swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu ku nga mune, na swivutiso swa kona i mune leswi landzelaka:

- (a) Xana vumunhu bya vaxisati byi paluxiwa njhani eka switlhokovetselo swa Xitsonga?
- (b) I rihlanguti muni leri vaxisati va tekiwaka va wela eka rona hi tlhelo ra ku langutisana na mitlhontlho ya vutomi ku ya hi vatlhokovetseri va Xitsonga?
- (c) Hi wahi matikhomelo ya vaxisati evukatini lama vatlhokovetseri va Xitsonga va ya rhangisaka ngopfu emahlweni?
- (d) I xiave muni lexi vaxisati va nga na xona hi tlhelo ra vurhangeri ku ya hilaha vatlhokovetseri va Xitsonga va xi paluxaka hakona?

1.7 Tinhlamuselo ta matheme

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana tanihi lowu wu na matheme lama wu ma tirhisaka ku humelerisa hungu ra wona hindlela leyi twakalaka kahle eka vahlayi va wona. Eka xiyenge lexi ku hlamuseriwile matheme ku ya hilaha ma tirhisiweke no fikisa hungu hakona eka vahlayi. Nhlamuselo ya theme rin'wana na rin'wana yi tiyisisiwile hi tinhlamuselo ta swidyondzeki na valavisisi van'wana.

1.7.1 Xitlhokovetselo

Ku tshembiwa leswaku vutlhokovetseri i xiyenge xa vutsari lexi davukeke khale swinene, kambe valavisisi na vatsari vo hlaya va hetelerile va twananile leswaku nhlamuselo yo khomeka ya 'xitlhokovetselo' yi ta tama ya ha ri "ntlakulavaxurhe".

Mhaka leyi yi tiyisisa hi Kevan Bennett na Lyam Christopher (2011) lava boxaka leswaku:

Poetry can be thought of as a verbal, written art form that uses a heightened sense of language to convey experience, feeling, or modes of consciousness. There is no concrete definition for poetry. It means many different things to different people.

Xitlhokovetselo xi kumeka ehansi ka vutlhokovetseri. Ku ya hi Baloyi, et al (2015:viii) hi nga nyika nhlamuselo ya xitlhokovetselo tanihi:

Xitshuriwa xo koma lexi vumbiweke hi tindzimana ta mitila leyi khomekaka naswona leyi tumbuluxiweke hi xitayili na thekiniki leswi paluxaka vutshila bya matirhiselo ya ririmi hindlela yo ka yi nga tolovelekanga, kambe swi ri ni matimba yo humelerisa mphofulo wa mabibi ya mbilu ni moya.

Eka nhlamuselo leyi tshahiweke laha henhla, hi twisisa leswaku mongo wa nhlamuselo ya xitlhokovetselo wu tumberile eka xivulwahava xa, "mabibi ya mbilu" leswi vulaka "nxaniseko wa munhu emoyeni", (Mashele, 2014:111) kumbe "swirhalanganyi swa le miehleketsweni kumbe mahingahinga ya vutomi" (Marhanele na Bila, 2016:260). Ku ya hi tinhlamuselo ta 'xitlhokovetselo' leti nyikiweke laha

henhla, swi vula leswaku leswi vatlhokovetseri va avelanaka swona na vahlayi hileswi humaka etimbilwini ta vona tanihi swin'wana swa leswi va swi tokoteke evuton'wini, kumbe hileswi eka vona swi nga swirhalanganyi swa le miehlekeweni kumbe mahingahinga ya vutomi. Ku xaxamela na nhlamuselo ya Baloyi et al (op.cit), un'wana wa vatlhokovetseri, John Stuart Mill, eka Kevan Bennett na Lyam Christopher (2011:5) loko a nyika nhlamuselo ya 'xithokovetselo' u ri:

Poetry, accordingly, is the natural fruit of solitude and meditation; eloquence, of intercourse with the world. The persons who have most feeling of their own, if intellectual culture has given them a language in which to express it, have the highest faculty of poetry: those who best understand the feelings of others are the most eloquent.

Tsalwa ra *ReadWriteThink* (2008) ri kumeka ri ri karhi ri nyika nhlamuselo yo anama leyi tlhelaka yi kota ku hlamula swivutiso swo tala leswi vatsari kun'we na vahlayi va nga tivutisaka swona, hi ku boxa leswaku:

Poetry is typically reserved for expressing something special in an artistic way. The language of poetry tends to be more expressive or decorated, with comparisons, rhyme, and rhythm contributing to a different sound and feel. Ideas are contained in lines that may or may not be sentences. Lines are arranged in stanzas. Poetry uses line breaks for various reasons—to follow a formatted rhythm or to emphasize an idea. Lines can run extremely long or be as short as one word or letter. The shape of poetry can vary depending on line length and the intent of the poet.

Nhlamuselo leyi yi andlarile swihlawulekisi swa nkoka swa 'xithokovetselo' leswi pfuneteke ku twisisa vundzeni bya swithhovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu. Nhlamuselo leyi, hi ku seketelana na letin'wana leti tshahiweke laha henhla, yi vile na nkucetelo wa matimba eku vumbeni ka ntwisisoxidzi wa xiyenge xa vutlhokovetseri eka vutsari.

1.7.2 Ririmi

Ku ya hi nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu, ririmi i vuvulavuri bya rixaka ro karhi lebyi humelerisiwaka hi ku vulavula na ku tsala, kumbe hi ku tirhisa swikoweto swo karhi. Hi nga vula leswaku vuvulavuri, vutsari na vukoweto swi vumba phuphu ya ririmi ra rixaka ro karhi. Ririmi leri langutiseriweke eka ndzavisiso lowu I ririmikatsahinkwavo (inclusive language) leri nga hlawuliki ku ya hi rimbewu, rixaka, mfuwo, ndhavuko na swihlawulekisi swin'wana leswi nyikaka vukona bya munhu wo karhi loyi a hambaneke na lavan'wana laha misaveni. Ku langutisela ka muxaka lowu ku va kona hileswi ndzavisiso lowu wu kanelaka hi switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ku dyondzisiwa vadyondzi eka mfumo wa Afrika-Dzonga wa xidemokirasi. Ririmi leri amukelekaka eka mfumo wa xidemokirasi hileri nga byaliki moya wa rivengo na xihlawuhlawu exikarhi ka vanhu.

Nawumbisi wa Timfanelo ta Ximunhu lowu koxometiweke eka Vumbiwa ra Afrika-Dzonga, 1996 (Nawu wa 108 wa 1996) wu havaxerisa vavulavuri na vatirhisi va ririmi rin'wana na rin'wana hi matimba na swiletelo swa ku humelerisa switshuriwa hindlela leyi amukelekaka eka vaamukeri va mahungu hi ku angarhela, handle ko va twisa ku vava emoyeni na le mapfalwini ya vona. Xiyenge xa 6(2) xa Vumbiwa ra Afrika-Dzonga xi tirhana swinene na ku humelerisa tindlela na magoza ya ku hluvukisa tindzimi, ngopfungopfu ta Xintima leti a ti kandziyeriwile ngopfu hi nkarhi wa mafumelo ya xihlawuhlawu.

Xiyenge lexi xi angula eka mbalango lowu endliweke hi swidyondzeki na valavisisi vo hlaya laha va kumeke leswaku, "the deep inequalities that existed in South Africa before 1994 were products of colonial malpractices perpetrated by the government against its subjects through the established policy of apartheid", (<http://www.tandfonline.com/author/tambe+fabrice>, (2018/09/14).

Xiletelo lexi tivekaka tanihi *The UQ Guide to Using Inclusive Language* (<https://staff.uq.au/files/242/using-inclusive-language-guide>, (2018/12/07) xi andlala nhlamuselo ya 'ririmikatsahinkwavo' tanihi:

Language that is respectful and promotes the acceptable and value of all people. Its extended description points out that ‘inclusive language’ is “free from words, phrases or tones that demean, insult, exclude, stereotype, infantilise or trivialise people on the basis of their membership of a certain group or because of a particular attribute.

Hi ku leteriwa hi nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu, ya nxopaxopo wa swithokovetselo, hi nga tixaxameta na nhlamuselo ya kusuka eka *The Tasmanian Department of Education’s Guidelines for Inclusive Language* leyi tshuleke hi Luker na McDonagh, ya ‘ririmikatsahinkwavo’ leyi nge:

Language that is free from words, phrases or tones that reflect prejudiced, stereotyped or discriminatory views of particular people or groups. It is also language that doesn’t deliberately or inadvertently exclude people from being seen as part of a group. Inclusive language is language that shows sensitivity, respect and open-mindedness toward individuals and groups through positive, accurate, equitable representation, (2018/12/09).

Yin’wana ya tinhlamuselo ta ‘ririmikatsahinkwavo’, leti hoxaka xandla swinene eka ndzavisiso lowu hi leyi nyikiweke hi rihlanguti ra nandzulo tanihi leyi kokorhoriweke kusuka eka xiletelo lexi tivekaka tanihi *The British Medical Association’s Guide to Effective Communication: Inclusive Language in the Workplace*, (2018/12/09) laha ririmi leri nga na moya wa xihlawuhlawu hi leri tihlawulekisaka hi marito na swivulwahava leswi tiyisisaka:

... derogatory labels, exclude certain groups of people through assumptions, e.g. assuming the male or white population is the norm; patronise or trivialise certain people or groups, or their experiences; cause discomfort or offence.

Tinhlamuselo ta ‘ririmi’ leti nyikiweke laha henhla ti hi pfunetile swinene ku twisisa leswi faneleke ku xopaxopiwa eka xithhokovetselo xin’wana na xin’wana lexi

hlawuleriweke ndzavisiso lowu. Hi ku landzelerisa vundzeni bya tinhlamuselo leti, hina hi kongomisile ntsena eka swivumbi leswi khumbaka vaxisati.

1.7.3 Mboyamelatlhelorin'we

Mboyamelatlhelorin'we i mavulavulelo lama humelerisiwaka hi ku vumba swisoloko kumbe ndhunduzelo hindlela leyi kongomisiwaka eka tlhelo rin'we ntsena handle ka swivangelo leswi khomekaka no va erivaleni eka vaamukeri va mahungu. Swidyondzeki na valavisisi vo tanihi Locker (nd) va pfumelelana hi maendlelo ya ku nyika nhlamuselo ya ririmi leri kalaka mboyamelatlhelorin'we, laha va nge:

Bias-free language is language that is sensitive to people's sex, race, age, physical condition and many other categories. Bias-free language does not discriminate and therefore includes all readers in a fair and friendly manner (Page:1).

Nhlamuselo leyi yi tirhisiwile hindlela leyi ntikelo wa yona wu vonakaka swinene hi ku fambisana na leyi ya 'ririmikatsahinkwavo'.

1.7.4 Xitsonga

Xitsonga i ririmi leri vulavuriwaka hi Vatsonga. Xitsonga hi rin'wana ra tindzimi ta khumen'we (11) ta ximfumo ku ya hi Vumbiwa ra Afrika-Dzonga (Nawu wa 108 wa 1996). Xitsonga hi yin'wana ya tidyondzo leti phameriwaka eswikolweni swa laha tikweni kun'we na le ka swin'wana swa swisimekiwa swa tidyondzo ta le henhla. EAfrika-Dzonga Vatsonga va kumeka hi xitalo eka Xifundzankulu xa Limpopo, Mpumalanga na Gauteng.

Ririmi ra Xitsonga tanihi tin'wana tindzimi ri na matimu ya rona lama landzelaka:

Bill (1983) hi ku seketelana na Junod (1977) va paluxa leswaku vukosi bya Vatsonga byi vile kona kusukela hi malembexidzana ya le xikarhi ka 16 and 17. Swidyondzeki leswi swi boxa leswaku Vaneri vo tanihi Don Concalo, Da Silva na Padre Andre

Fernandes va vikile leswaku va hlanganile na rixaka ra Vatsonga laha Afrika hi lembe ra 1516. Rixaka ra Vatsonga ri kumeka eka miganga yo hlayanyana yo hambanahambana kun'we na le ka matikoakelana yo tanihi Zimbabwe, Swaziland na le Mozambiki. Ndzavisiso wa Mathumba (1993: 51-61) wu kumile leswaku rixaka ra Vatsonga ri tipaluxa hi vurhangeri bya miganga ya lomu va kumekaka kona tanihi Gwamba, Luleke, Changana, Nkuna na Nhlanganu. Laha a hi vulavuli hi marin'wana ya Xitsonga, kambe hi kongomisa eka vutitivisi bya Vatsonga.

Mathumba (1993) u boxa leswaku matsalelo ya Xitsonga ya tumbuluxiwile hi vahaxi va Rito ra Xikwembu lava davukaka eka ririmi ra Xisuthu xa le Dzongeni vo tanihi Eliakim Matlanyane loyi a hundzuluxelege Xikhongelo xa Hosi na tinsimu ta Vakreste to hlayanyana hikwalomu ka lembe ra 1800. Ku ya hi ndzavisiso wa Mathumba (1993), William White tanihi un'wana wa Vaneri u tekile magoza lama vonakaka ku tiyisisa leswaku matsalwa ya Xitsonga ya kandziyisiwa no hangalasiwa eka tsalwa leri tivekaka tanihi *Journal of a voyage from Madras to Columbo and Delagoa Bay*. Leri ri vile rin'wana ra magoza ya ku hlukukisa Xitsonga. Mabaso (2017) na yena u boxa leswaku WHI Bleek (1856) u tumbuluxile matsalwa mambirhi ma Xitsonga lama thyiweke, "*Vocabulary of the language of Lourenzo-Marques na The languages of Mozambique*" hi ku landzelelana ka wona. Ku ya hi Mathumba (1993) vuhoxa xandla bya swidyondzeki swa Vasuthu eka vutumbuluxi bya matsalwa ya Xitsonga swi nga va swin'wana swa leswi matsalwa yo sungula ku katsa na Bibeke swi kumekile swi ri na nkucetelo lowukulu wa matsalelo ya Xisuthu. Vakondleteri va vutsari bya Xitsonga vo tanihi Creux na Berthoud na vona va kumile ndzetelo wa vona eMorija eLesotho.

Nkatini (1982), Mathumba (1996:89) na Mathumba (1999) va paluxa nkoka wa vuhoxaxandla bya Vaneri va kereke leyi tivekaka tanihi *Evangelical Presbyterian Church* eka migingiriko ya ku tiyisisa leswaku vutsari bya Xitsonga bya humelerisiwa tanihi tindzimi letin'wana. Nseketelo wa mhaka leyi wu tiyisisiwa hi magoza lama tekiweke hi Vaneri vo tanihi Mufundhisi Paul Berthoud na Mufundhisi Ernest Creux lava sukeke hi le Swaziland ku ya humelerisa mitirho leyi eValdezia hi lembe ra 1875. Hambileswi xikongomelonkulu xa vona a ku ri ku haxa Rito ra Xikwembu, ku

humelerisa ka vona matsalwa ya Xitsonga lama a va fanele ku ya tirhisa swi hoxile xandla lexikulu eka ku hluvukisa Xitsonga. Vafundhisi lava va ttherile va hundzuluxela Bibebe na tinsimu ta Vakreste. Migingiriko leyi ya vona yi hetelerile hi nkandziyiso wa tibuku to sungula ta Xitsonga leti thyiweke *Buku ya Tshikwembo Tsine* na *Tisimo ta Hlengeletano*.

Nkomiso lowu wa matimu ya 'Xitsonga' wu hoxile xandla eka ku twisisa lomu ririmi leri ri sukaka kona tanihi goza ra ku kota ku lungelela ndzavisiso lowu.

1.7.5 Rimbewu

Nhلامuselo ya 'rimbewu' ka ha ri ntlhotlho eka Xitsonga. Hi ku kongoma, rimbewu swi vula xisati kumbe xinuna. Leswi swi endlaka leswaku nhلامuselo ya rito leri yi tika hileswi hi Xinghezi ri tekaka mahlanguti mambirhi, ku nga 'sex' na 'gender'. Matheme lama a ma vuli nchumu wun'we hi Xinghezi hambiloko ya ri karhi ya fambelanisiwa na xinuna na xisati. Hi ku kongomisa hi Xitsonga, hi nga ha vula leswaku hi na rimbewu leri leteriwaka hi ntumbuluko (sex) na rimbewu leri leteriwaka hi mahumeleriselo ya swendlo swa munhu (gender). Rimbewu leri leteriwaka hi mahumeleriselo ya swendlo swa munhu ya kuceteriwa hi tinhلامuselo leti vumbiwaka hi vanhu lava hanyaka na munhu yoloye. Rimbewu leri leteriwaka hi mahumeleriselo ya swendlo swa munhu ri kuceteriwa hi mitolovelu, mahanyelo, ndhavuko na milawu leyi letelaka mahanyelo ya muganga wolowo munhu a kumekaka eka wona. Munhu a nga va wa xinuna, kambe a tihumelerisa eka lava a hanyaka na vona tanihi munhu wa xisati, kumbe a ri wa xisati kambe a tihumelerisa tanihi munhu wa xinuna. Mhaka yin'wana hileswaku hi nga va na vanhu va rimbewun'we na va rimbewumbirhi, sweswosweswo ku ya hileswi vuviri bya vona byi nga xiswona. Leswi swi tumbuluxa tinhلامuselo leti tekaka mahlanguti mambirhi yo hambana, ku nga nhلامuselo leyi leteriwaka hi matshamelu ya 'ntumbuluko' na 'nkucetelo wa mfuwo wa rixaka na vuxaka bya vanhu'.

Kwatsha (2009:130) loko a ringeta ku hambanyisa loku u ri: "Gender is not something people are born with, and not something people have, but something

people perform”, laha a hetelelaka hi ku boxa leswaku mpfilupfilu lowu wu kuceteriwa hi vurhangisavatatanamahlweni (patriarchy). Welby eka Kwatsha (2009:129), loko a nyika nhlamuselo ‘vurhangisavatatanamahlweni’ u ri i: “a system of social structures and practices in which men dominate, oppress and exploit women”, laha a tlhandlekelaka hi ku boxa leswaku maendlelo ya muxaka lowu ya tivonakarisa swinene eka tsevu wa swiyenge, ku nga: “Household production, paid work, the state, male violence, sexuality and culture”. Ku ya hi Kwatsha (2009:130), mavonelo ya muxaka lowu ya tlhela nakambe ya nyanyisiwa hi vonelomatlilapisi (stereotype), laha a lombaka nhlamuselo ya Galombok na Fivus (1994), leyi nge: “organised sets of beliefs about the characteristics of all members of a particular group”.

Eka ndzavisio lowu theme leri ra ‘rimbewu’ hi ri hlamuserile ku ya hi swiletelo swa matshamelo ya ntumbuluko, leswi vulaka ‘xinuna’ kumbe ‘xisati’. Handle ka ku va vanhu hinkwavo va ri vana eka vatswari va vona, loko hi vulavula hi munhu wa xisati eka ndzavisio lowu hi kongomisa eka munhu loyi ku ya hi byin’wana bya vuxaka a nga vaka sesi, hahani, mhani na swiyimo swin’wana swa vuxaka leswi kotaka ku paluxa rimbewu rakwe.

1.8 Maavanyiselo ya tindzima

Ndzavisio lowu wu aviwile hi tindzima ta tsevu hi ku tlhandlamana ka tona hindlela leyi landzelaka:

Ndzima ya 1: Eka ndzima leyi ku andlariwile manghenelo, matimundzhaku ya ndzavisio, xitatimende xa xiphiqo, nsusumeto wa ndzavisio, nkoka wa ndzavisio, xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisio, swivutiso swa ndzavisio, tinhlamuselo ta matheme na maavanyiselo ya tindzima.

Ndzima ya 2: Ndzima leyi yi kongomisile eka ku pakanisa eka milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka leyi. Ku ttherile ku hangunuxeriwa swihlovo swo hambanahambana leswi fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu tanihi ndlela yo valanga vangwa leri wu faneleke ku ri pfala.

Ndzima ya 3: Ndzima leyi yi kongomisiwile eka ku andlala dizayini ya ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi ku ttherile ku boxiwa thiyori na maendlelo ya ndzavisiso. Ku paluxiwile na vuxokoxoko bya mahungu no kombisa ndlela leyi tirhisiweke ku ma hlengeleta. Ku humelerisiwile na hilaha nxopaxopo wa vuxokoxoko bya mahungu wu nga ta humelerisiwa hakona. Ku paluxiwile na ntirhiseko na vutshembeki bya ndzavisiso lowu. Ku vekiwile erivaleni switsandzekisi leswi nga kavanyetaka ndzavisiso lowu, mindzilakano na swiehleketelwa swa ndzavisiso.

Ndzima ya 4: Eka ndzima leyi ku andlariwile nxopaxopo wa leswi vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu. Nxopaxopo lowu wu humelerisiwile ku ya hi xitlhokovetselo ha xin'wexin'we ku kota ku vumba mbuyelo lowu khomekaka no amukeleka eka vahlayi.

Ndzima ya 5: Ndzima leyi yi vumbiwile hi nkanelo wa leswi kumiweke eka nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu. Vuxokoxoko lebyi byi pfuneta ku vumba mivuyelo hindlela leyi landzelerisekaka.

Ndzima ya 6: Ndzima leyi yi kongomisa eka ku gimeta xiviko xa ndzavisiso lowu. Ku andlariwile ndlhayiseto hi ku pakanisa eka swikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso lowu.

1.9 Nkatsakanyo wa ndzima

Xikongomelonkulu xa ndzima leyi a ku ri ku andlala masungulo ya ndzavisiso lowu tanihi ntiviso eka vahlayi va wona. Vuxokoxoko lebyi nyikiweke eka ndzima leyi byi endla leswaku muhlayi a tiva hi ta matimundzhaku ya ndzavisiso, xitatimende xa xiphiso, nsusumeto wa ndzavisiso, swikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso.

Xin'wana ku nyikiwile tinhlamuselo ta matheme ku ya hilaha ya tirhisiweke hakona eka ndzavisiso lowu. Vuxokoxoko lebyi hinkwabyo byi ta pfuneta muhlayi ku landzelerisa leswi kumiweke leswaku a tiva hi ta xandla lexi a nga ha xi hoxaka tanihi mulavisisikuloni.

Ndzima leyi landzelaka yi kongomisa eka ku andlala nkambisiso wa matsalwa lama khomeke milavisiso ya nkarhi lowu nga hundza mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA LAVISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2. Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisile eka ku hlela milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka leyi. Tanihi goza ra ku humelerisa ndzima leyi ku kokorhoriwile swihlovo swo hambanahambana leswi fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu tanihi ndlela yo valanga vangwa leri wu faneleke ku ri pfala. Endlelo leri ri ta pfuneta valavisisi va mundzuku ku lungelela milavisiso ya vona ku vona loko swi fanerile kumbe swi nga fanelangi ku yisa nhlokomhaka leyi emahlweni hi tlhelo ra vulavisisi.

2.1 Milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka

2.1.1 Matsalwa ya xinawu lama letelaka vonelo ehenhla ka vanhu handle ko ya hi rimbewu ro karhi

Ku xiximiwa ka timfanelo ta ximunhu eAfrika-Dzonga i mhaka leyi tekeriwaka enhlokweni swinene. Ku vekiwile milawu yo hambanahambana leyi tiyisisaka leswaku swisimekiwa hinkwaswo swa laha tikweni swi humelerisa timfanelo ta ximunhu, ngopfungopfu vaxisati lava na hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu a va kandziyeriwa hakambirhi.

Hi 1995, Ndzati ku vile na nhlengeletano ya vaxisati eBeljini. Nhlengeletano leyi yi tekile swiboho mayelana na ku lwela timfanelo ta vaxisati. Nhlengeletano leyi yi humile na tsalwa leri tivekaka tanihi the *Beijing Declaration and Platform for Action (September 1995)*.

Ku ya hi tsalwa ra *Women Empowerment and Gender Equality Bill*, (RSA, 2013:4), endzhaku kaloko Afrika-Dzonga ri ta va ri amukerile Vumbiwa hi 1996, ku vile na swiboho swo hlayanyana mayelana na magoza yo vonaka lama faneleke ku tekiwa ku tiyisisa timfanelo ta vaxisati, tanihi:

- (i) the Millennium Declaration and Development Goals (September 2000);
- (ii) the Protocol to the African Charter on Human and People's Rights and the Rights of Women in African (2003);
- (iii) the Solemn Declaration on Gender Equality in Africa (July 2004); na
- (iv) the SADC Protocol on Gender and Development (August 2008)

Swiyenge swa 9.1-9.4 swa Nawumbisi wa Timfanelo lexi vumbaka xiphemu xa Vumbiwa ra Afrika-Dzonga (Nawu wa 108 wa 1996) xi tiyisisa milawu ya ndzinganano wa vanhu hinkwavo handle ko ya hi rimbewu, xiyimo, rixaka, muhlovo, vukhongeri, ririmi na swin'wana swihlawulekisi. Vumbiwa ra Afrika-Dzonga (Nawu wa 108 wa 1996) na Nawu wa Ntlakuso wa Ndzinganano na Nsivelo wa Xihlawuhlawu xa Nkavutengi (Nawu wa 2 wa 2000) yi veka erivaleni swipimelo leswi faneleke ku landzeleriwa ku tiyisisa leswaku ku hava munhu loyi a kandziyeriwaka timfanelo takwe ta ximunhu, ngopfungopfu vaxisati.

Rimba ra Pholisi ya Rimbewu ri tumbuluxa swiletelo swa Afrika-Dzonga tanihi rixaka ku teka magoza ya ku lulamisa milawu hinkwayo ya khale leyo homboloko, ngopfungopfu leyi tshikelelaka Vantima na vaxisati hi ku kongoma. Rimba leri ri tiyisisa leswaku milawu leyi xiximaka vanhu ya simekiwa no landzeleriwa eka swisimekiwa hinkwaswo swa mfumo na swa le xihundleni. Ku va ku ri na milawu leyi ya matimba a swi vuli leswaku maendlelo ya ku hlawula vanhu ku ya hi rimbewu, ngopfungopfu vaxisati swi ta namba swi hela hi ku copeta ka tihlo. Leswi swi nga va swin'wana swa leswi susumeteke Hutson (2007: 84) ku boxa leswaku:

In post-apartheid South Africa, despite the change in government and the writing of a Constitution, oppression towards women is still highly rampant; in fact it seems to be growing, not only in South Africa but in the rest of the world as well.

Swi na nkoka leswaku ku landzelerisiwa ka milawu leyi ya nkoka swi humelerisiwa na le ka matsalwa ya Xitsonga, hikokwalaho ndzavisiso lowu hi rin'wana ra magoza lama vonakaka eka vahlayi wa wona.

2.1.2 Matsalwa lama nga lavisisa mayelana na vonelo ra vatsari ehenhla ka vaxisati

Mtuze (1990) u endlile ndzavisiso wa ku xopela hilaha vaxisati va paluxiweke hakona eka tin'wana ta tinovhele ta Xiqhosa exikarhi ka malembe ya 1909 na 1980. U tirhisile maxopaxopelo ya vuxoperi bya vugingirikelaxisati (feminist criticism) ku xopela hilaha vaxisati va humelerisiweke hakona kusuka eka mavumbiwelo ya vona tanihi swimunhuhatwa ku ya eka swendlo swa vona. Eka ndzavisiso wakwe u kumile leswaku vaxisati va humelerisiwa hindlela leyi vahlayi va kuceteriwaka ku va vonelo ebodhleleni. U tlherile a kuma leswaku ka ha ri na mboyamelatlhelorin'we leri tsan'waka matimba ya vaxisati na nkoka wa vona erixakeni.

Mawela (1994) u kongomisile ndzavisiso wakwe eka ku xopaxopa hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka tin'wana ta tinovhele ta Xivhenda. Eka ndzavisiso wakwe, Mawela (1994) u humile na swifaniso swimbirhi leswi paluxaka vaxisati lava khomelelaka eka maendlelo ya ndhavuko wa Xivhenda hindlela leyi va nga riki na swivutiso hambiloko va pfa va tikeriwa ku swi humelerisa; na vaxisati lava hanyaka ximanjhemanjhe hikwalaho ka nkucetelo wa dyondzo, ikhonomi na ku va va titirhela. Hambiswiritano, mitlawa leyimbirhi ya vaxisati yi humelerisiwa hindlela leyi kucetelaka vahlayi va tinovhele ta Xivhenda ku va vonela ebodhleleni.

Dlamini (1995) u endlile ndzavisiso wakwe lowu a wu kongomisiwile eka ku xopaxopa hilaha vaxisati va paluxiweke hakona eka switshuriwa swa mfuwo wa rixaka ra Maswati. Tanihi Mtuze (1990) na yena u tirhisile vuxoperi bya vugingirikelaxisati ku kumisisa hilaha vaxisati va paluxiweke hakona eka switshuriwa leswi swa mfuwo wa rixaka. U kumile leswaku vaxisati va tirhisiwa ku vumba swifaniso swa ku hluleka evuton'wini, ku ka u nga tshembekangi, ku kariha na xilan'walan'wa.

Mathye (2003) u endlile ndzavisiso wakwe lowu kongomisiweke eka ku xopaxopa hilaha vaxisati va paluxiweke hakona eka tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga. U tirhisile vuxoperi bya vugingirikelaxisati ku fikelela xikongomelonkulu xa ndzavisiso wakwe. Eka ndzavisiso wakwe u tlhela a valanga hilaha vatsari va xinuna na va xisati va humeleriseke vaxisati hakona. Eka ndzavisiso lowu Mathye (2003) u kumile leswaku rixaka ra Vatsonga hi leri tihlawulekisaka hi vurhangisavatatana (patriarchy). Hambiloko van'wana va vatsari va xisati va ringeta ku paluxa matimba na vutlhari lebyi vaxisati va nga na byona, ndhavuko na vurhangisavatatana swi hetelela swi kuceterile mahumeleriselo ya swimunhuhatwa swa vona hindlela leyi tekiwaka yi ri leyi amukelekaka erixakeni ra Vatsonga.

Machaba (2011) u endlile ndzavisiso ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: "*The portrayal of women in Xitsonga literature with special reference to South African novels, poems and proverbs*". Xikongomelonkulu xa Machaba (op. cit.) a ku ri ku valanga vuvumbaxifaniso bya vaxisati eka tinovhele, switlhokovetselo na swivuriso. Mulavisisi loyi u tirhisile maxopaxopelo ya vutsari ya thiyori ya vugingirikelaxisati ya Afrika ku humelerisa nxopaxopo wa nkoka ehenhla ka tinxaka ta matsalwa leti boxiweke laha henhla. Mhakankulu eka mulavisisi loyi a ku ri ku valanga vukona bya vonelomatlilapisi na mboyamelatthelori'we hi tlhelo ra vaxisati. Ndzavisiso wa Machaba (2011) wu hambana na lowu hikuva wona wu kongomisa eka switlhokovetselo leswi hlawuleriweke vadyondzi va Xitsonga endzhaku ka mfumo wa Afrika-Dzonga wa xihlawuhlawu. Xin'wana hileswaku ndzavisiso lowu wu kongomisa eka ku xopela hilaha vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka vutlhokovetseri lebyi, ku nga ha va leswinene kumbe leswo biha hi vona.

Mohatle (2015) na yena u endlile ndzavisiso ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: “*The portrayal of women in Sesotho literature with special reference to South African novels, poems and proverbs*”. Nhlokomhaka leyi yi fana kwatsa, na ya Machaba (2011) laha ku hambana ka kona ku nga ririmi leri ndzavisiso wu kongomisiwaka eka rona, ku nga Xisuthu ematshan’weni ya Xitsonga. Maendlelo lama Mohatle (op.cit.) a ya tirhiseke na wona ya fana na ya Machaba (op.cit.) handle ko komba kun’wana laha ya hambanaka kona. Rihlanguti leri valavisisi lavambirhi va ri tekaka hileri landzelerisaka rimbewu ra vatsari. Endlelo leri ri tisa ku hambana swinene na ndlela leyi ndzavisiso lowu wu yi landzelelaka. Eka ndzavisiso lowu a ku landzelerisiwangi rimbewu ra vatlhokovetseri, kambe ku khomeleriwele eka vundzeni, mongo na nkongomelo wa switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu.

Hambiswiritano, milavisiso leyi hayimbirhi yi nyikile rivoni ra ku kota ku vona lomu ndzavisiso lowu wu lulamiseriwile ku kongoma kona handle ko tikuma wu vuyelerisile mhaka yin’we leyi nga ta ka yi nga tumbuluxi miehleketo yintshwa eka Xitsonga.

Leavey (2013) u endlile ndzavisiso lowu nga na vuxaka na lowu ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: “*Representations of Women in the Poetry of Thomas Kinsella*”. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso wa Leavy (op. cit) i ku valanga vuyimeri bya vaxisati eka vutlhokovetseri bya Thomas Kinsella. Ndzavisiso wa Leavy (op.cit.) wu hambanile na wa Machaba (2011) na Mohatle (2015) hikuva wona wu kongomisa eka vuyimeri bya vaxisati handle ko ya hi rimbewu ra mutlhokovetseri. Ndzavisiso lowu wu hambanile na wa Leavy (op.cit.) hikwalaho kaleswi wu kongomisaka eka vutlhokovetseri bya mutsari un’we ntsena kasi lowu wu kongomisa eka vatlhokovetseri vo hambanahambana.

Madsen na Christensen (2013) va tumbuluxile xiviko xa vulavisisi ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: “*Research in Gender and Equality*”, lexi khumbaka swiphemu swo hlaya swinene. Vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xiviko lexi na ndzavisiso lowu hileswi swi hlanganaka eka xikongomelo xa ku valanga timhaka to karhi hindlela leyi khumbaka rimbewu.

2.2 Vuxokoxoko byin'wana lebyi lemukisaka hi ta nkoka wa ku xixima timfanelo ta vaxisati kusuka eka swihlovo swin'wana swa nkoka

Nhlangano wa Tinhlayohlayo wa Afrika-Dzonga (*Stats South Africa*) wu hlengeleta tinhlayohlayo leti khumbaka vuxokoxoko bya vutitivisi bya Maafrika-Dzonga ku ya hi mitlawa ya tinxaka ta vona, ku katsa malembe ya ku velekiwa ka vona, rimbewu leri humelerisiwaka hi ntumbuluko (sex) na rimbewu leri humelerisiwaka hi swendlo swa munhu (gender). Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile tinhlayohlayo ta lexikarhi ka malembe ya 2011 na 2018 ku vumba xifaniso xa lava khumbekaka tanihi vavulavuri va Xitsonga. Hi tlherile hi katsa na tinhlayohlayo leti fambelanaka na timhaka ta swa rimbewu tanihi swin'wana swa swivumbi swa nkoka leswi khumbekaka loko ku tekiwa swiboho swo karhi ku ya hi rimbewu. Tinhlayohlayo ta lexikarhi ka lembe ti kandziyisiwa lembe rin'wana na rin'wana kusukela hi siku ra 01 Mawuwana. Tinhlayohlayo ta nkoka leti vumbaka vuxaka lebyi landzelerisekaka ku humelerisa vundzeni bya xitsalwana lexi hi leti paluxiweke eka matafula lama nyikiweke laha hansi. Lemukani leswaku switshuriwa leswi swi tekeleriwile eka xitsariwa xa Nhlangano wa Tinhlayohlayo ta Afrika-Dzonga, lexi tivekaka tanihi *Statistical Release P0302, Mid-year population estimates, 2018 July*. Vuxokoxoko lebyi byi kokorhoriwile hi siku ra 10 Khotavuxika 2018 kusuka eka webusatiti ya <https://www.2oceansvibe.com/2018/07/24/stats-sa-latest-data-population-gender-breakdown-life-expectancy-emigration-and-more/#ixzz5qQldSidU>.

Xitsonga, tanihi rin'wana ra tindzimi ta ximfumo eAfrika-Dzonga, i ririmi leri kumekaka kun'we na tindzimi letin'wana. Hikokwalaho, swi na nkoka ku dyondza no xiyaxiya nsinya wa tindzimi ta Afrika-Dzonga lowu nyikiweke laha hansi ku kota ku vona lomu Xitsonga xi simekiweke kona.

Tafula ra 1: Tinhlayohlayo ta rixaka ra Afrika-Dzonga ta lexikarhi ka lembe ta 2018 ku ya hi Xifundzankulu xin'wana na xin'wana

Xifundzankulu	Ntsengo
Gauteng	15 176116
KwaZulu-Natal	11 289086
Western Cape	6 844272
Eastern Cape	6 712276
Limpopo	5 982584
Mpumalanga	4 592187
North West	4 027160
Free State	2 887465
Northern Cape	1 263875
Ntsengonkulu	58775021

Afrika-Dzonga i tiko leri eka rona ku kumekaka mitlawwa ya vanhu vo hambana ku ya hi tinxaka ta vona. Handle ka ku hi nyika xifaniso xa nhlayo ya vanhu ku ya hi rimbewu, tafula ra 2 leri nyikiweke laha hansi ri tlhela ri hi tivisa hi ta tinxaka ta vanhu lava kumekaka laha tikweni kun'we na tinhlayohlayo ta kona. Vundzeni bya tafula leri byi tlhela byi hi pfuneta ku dyondza hi ta tinxaka to karhi leti kumekaka ti ri na xiave eka vuvulavuri bya Xitsonga hambiloko va nga davuki eka rixaka ra Vatsonga. Leswi swi hi pfuneta ku lemuka hi ta nkoka na ntikelo lowu Xitsonga xi nga na wona eka vaakatiko handle ko ya hi ririmi ra laha rixaka rero ri davukaka kona. Vatsari va ta kota ku lemuka nkoka wa hilaha vutsari bya vona byi khumbaka tinxakaxaka ta Maafrika-Dzonga hakona.

Tafula ra 2: Tinhlahlayo ta lexikarhi ka lembe ta 2018 ku ya hi rimbewu laha Afrika-Dzonga

Ntlawa wa rixaka	Xinuna		Xisati		Ntsengonkulu
	Ntsengo	Tinhlayohlayo ku ya hi tiphesente (%)	Ntsengo	Tinhlayohlayo ku ya hi tiphesente (%)	
Vantima	22 786 200	80,9	23 896 700	80,9	46 682 900
Makhaladi	2 459 500	8,7	2 614 800	8,8	5 074 300
Maindiya	740 200	2,6	708 100	2,5	1 448 300
Valungu	2 194 200	7,8	2 325 900	7,8	4 520 100
Ntsengonkulu	28 180 100	100,0	29 545 500	100,0	57 725 600

Tafula ra 2 laha henhla ri paluxa leswaku ntsengo wa vaxisati i 29 545 500 kasi wa vaxinuna i 28 180 100. Hi ku komisa, ku ya hi tinhlayohlayo leti ta kusuka hi siku ra 01 Mawuwana 2018, vaxisati va tale ku tlula vaxinuna eAfrika-Dzonga. Ku ya hi tinhlayohlayo ta tiphesente, vaxisati va fika eka 51% kasi vaxinuna va fika eka 49% ya vaaki va Afrika-Dzonga.

Mhaka yin'wana leyi Vatsonga va faneleke ku yi lemuka hileswaku Xitsonga a xi vulavuriwi hi ntlawa wa Vantima ntsena, kambe xi vulavuriwa na hi mitlawa yin'wana ya Maafrika-Dzonga. Tafula ra 3 leri landzelaka ri tiyisisa mhaka leyi boxiweke.

Tafula ra 3: Mitlawa ya vanhu leyi vulavulaka Xitsonga laha Afrika-Dzonga ku ya hi tinhlayohlayo ta 2011

	Vantima	Makhaladi	Maindiya/Maejiya	Valungu	Mitlawa yin'wana	Nhlayonkulu
Nhlayonkulu ya Vanhu	40,413,408	4,541,358	1,271,158	4,461,409	274,111	50,961,443
Vavulavuri va Xitsonga	2,257,771	2,268	2,506	3,987	10,616	1,209,388
Tiphesente ta lava vulavulaka Xitsonga	5.6%	0.05%	0.2%	0.09%	3.9%	4.5%

Kusuka eka tafula ra 1 leri nyikiweke laha henhla, hi kota ku swi dyondza leswaku eAfrika-Dzonga Xitsonga xi vulavuriwa hi 5,6% wa Vantima, 0,2% wa Maindiya, 0,1% wa Valungu, 0,05% wa Makhaladi na 3,9% lava nga tsakeriki ku boxa mitlawa leyi va welaka eka yona. Vahlengeleti va tinhlayohlayo va Nhlangoana wa Afrika-Dzonga va kumile leswaku kwalomu ka 39,8% wa vavulavuri va Xitsonga va kumeka eLimpopo, 35% eGauteng, 18,3% eMpumalanga kasi 5,6% va kumeka eNorth West. Nhlayo ya vavulavuri va Xitsonga etikweni hinkwaro ra Afrika-Dzonga i 2,277,148; leswi endlaka 4,5% ya nhlayo va vanhu hinkwavo.

Tafula ra 4: Tinhlayohlayo ta rixaka ku ya hi melembe, rimbewu leri leteriwaka hi ntumbuluko na leri leteriwaka hi swendlo swa munhu

Malembe ya ku velekiwa	Vantima			Makhaladi			Maindiya			Valungu			Ntsengonkulu wa tihlayonhlayo ta rixaka ra Afrika-Dzonga		
	Xinuna	Xisati	Ntsengo	Xinuna	Xisati	Ntsengo	Xinuna	Xisati	Ntsengo	Xinuna	Xisati	Ntsengo	Xinuna	Xisati	Ntsengo
0-4	2 563 829	2 565 832	5 129 661	241 769	233 941	475 710	49 001	47 120	96 120	115 704	111 757	227 461	2 970 302	2 958 649	5 928 951
5-9	2 524 670	2 518 447	5 043 117	240 351	232 952	473 303	48 518	46 351	94 869	127 490	123 302	250 792	2 941 029	2 921 052	5 862 081
10-14	2 229 354	2 247 086	4 476 440	221 550	215 429	436 979	45 396	43 020	88 416	127 310	123 340	250 650	2 623 611	2 628 874	5 252 485
15-19	1 987 756	2 009 256	3 997 012	206 457	202 313	408 770	44 494	42 033	86 527	122 241	119 241	241 482	2 360 947	2 372 843	4 733 790
20-24	2 093 724	2 140 452	4 234 176	214 450	211 450	425 900	54 296	49 366	103 662	128 124	127 299	255 423	2 490 594	2 528 566	5 019 161
25-29	2 336 908	2 323 406	4 660 314	217 409	215 406	432 815	67 101	57 621	124 722	135 226	133 874	269 100	2 756 645	2 730 307	5 486 952
30-34	2 281 671	2 221 521	4 503 192	203 275	203 568	406 842	74 569	61 954	136 523	149 594	149 091	298 685	2 709 109	2 636 133	5 345 242
35-39	1 836 672	1 770 140	3 606 812	171 585	177 693	349 277	71 738	58 462	130 200	146 634	148 212	294 846	2 226 629	2 154 507	4 381 136
40-44	1 372 353	1 340 514	2 712 867	152 677	156 540	309 217	62 150	52 044	114 193	152 664	160 245	312 909	1 739 843	1 709 343	3 449 186
45-49	1 032 933	1 106 085	2 139 018	146 367	162 443	308 809	54 474	48 316	102 790	168 392	173 360	341 753	1 402 166	1 490 204	2 892 370
50-54	753 749	972 012	1 725 761	131 972	157 947	289 919	45 736	45 284	91 020	153 242	162 639	315 881	1 084 700	1 337 881	2 422 581
55-59	621 476	807 003	1 428 479	112 864	134 642	247 506	38 289	40 731	79 020	147 081	160 280	307 361	919 710	1 142 656	2 062 367
60-64	473 809	647 435	1 121 244	81 300	107 443	188 743	30 967	35 143	66 110	138 340	150 653	288 993	724 416	940 674	1 665 090
65-69	322 088	473 362	795 450	55 781	81 433	137 214	23 517	29 522	53 039	125 225	142 698	267 923	526 610	727 015	1 253 626
70-74	184 722	318 378	503 100	33 186	53 443	86 629	15 389	22 105	37 494	105 238	121 502	226 740	338 535	515 429	853 963
75-79	100 835	206 357	307 192	17 159	35 182	52 341	8 743	14 882	23 625	75 210	94 655	169 865	201 946	351 076	553 023
80+	69 691	229 370	299 061	11 324	33 016	44 340	5 842	14 151	19 993	76 452	123 757	200 209	163 309	400 295	563 604
Ntsengonkulu	22 786 240	23 896 656	46 682 896	2 459 473	2 614 840	5 074 313	740 222	708 103	1 448 324	2 194 167	2 325 906	4 520 072	28 180 101	29 545 505	57 725 606

2.3 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi kotile ku andlala milavisiso leyi fambelanaka na ndzavisiso lowu leyi endliweke hi valavisisi lavan'wana. Leswi swi kota ku dyondza vangwa leri ndzavisiso lowu ri faneleke ku wu pfala. Nkoka wa tinhlayohlayo leti nyikiweke eka ndzima leyi ti pfuneta ku letela vatsari eka mavumbelo ya mikongomelo ya matsalwa ya vona. Yi tlhela yi vumba xifaniso xa nhlayo ya vahlayi va matsalwa ya vona.

Ndzima leyi landzelaka yi andlala vuxokoxoko bya dizayini ya maendlelo na rimba ra thiyori leri letelaka mahumelerisiwelo ya ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 3: DIZAYINI NA MAENDLELO YA NDZAVISISO

3. Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka ku andlala dizayini na maendlelo ya ndzavisiso lowu. Dizayini ya ndzavisiso yi vumbiwa hi rimba ra thiyori, maendlelo ya ndzavisiso, sampulu na switekaxiave eka ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu, kun'we na mahlelelo ya mahungu, ntiyisiso, ntirhiseko na vutshembeki bya ndzavisiso ku katsa na milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso. Dizayini ya ndzavisiso yi tlhela yi katsa andlalo wa switsandzekisi, mindzilakano, na swiehleketelwa swa ndzavisiso.

3.1 Dizayini ya ndzavisiso

Dizayini i xivumbeko lexi pfunetaka ku landzelerisa mahlengeletelo ya mahungu na ndzuko wa hilaha ya faneleke ku hleriwa hakona ku fikisa eka tinhlamulo ta swivutiso swa ndzavisiso leswi pfunetaka ku humelerisa xikongomelonkulu xa ndzavisiso wo karhi hi nkhaqato.

Dizayini ya ndzavisiso i andlalo wa kungu ra mahumeleriselo ya xivumbeko xa xiviko xa ndzavisiso laha ku paluxiwaka rimba ra thiyori, maendlelo ya ndzavisiso, sampulu na switekaxiave eka ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu, kun'we na mahlelelo ya mahungu. Mouton na Marais (1988:32) loko va nyika nhlamuselo ya 'dizayini ya ndzavisiso; va ri i: "the arrangement of conditions for collecting and analysing of data in a manner that aims to combine relevance to research purpose with economy in procedure"; kutani va tlhela va boxa leswi kucetelaka dizayini ya ndzavisiso leswi katsaka leswi landzelaka:

- means of obtaining the information,
- availability and skills of the researcher,
- time available for research, and
- the cost factor relating to research.

Swivumbi leswi kucetelaka dizayini ya ndzavisiso swi endlile leswaku Mouton na Marais (1992:193) va tlhela va langutisisa nhlamuselo ya 'dizayini ya maendlelo' hi vuntshwa kutani va huma na nhlamuselo leyi nge:

Research design refers to the structure of an enquiry; it is a logical matter rather than a logistical one; ... a plan which includes every aspect of a proposed research study from conceptualisation of the problem right through to the dissemination of the findings.

Nhlamuselo leyintshwa ya Mouton na Marais (1992) leyi boxiweke laha henhla yi paluxa leswaku swi na nkoka ku va mulavisisi a tirha hi matimba ku tiyisisa leswaku u humelerisa xiviko xakwe hindlela leyi paluxaka vutivi, ntokoto, swikili na vutshila bya malongoloxelo ya timhaka na marungulelo ya kona. Hi ku kongomisa, Kerlinger na Lee (2000) loko va nyika nhlamuselo ya dizayini ya ndzavisiso va ri: "is the plan and structure of investigation, conceived so as to obtain answers to research questions". Nhlamuselo leyi yi seketelana na ya Verhoef, et al (2004:14) laha na vona loko va nyika nhlamuselo ya dizayini ya ndzavisiso va nge i:

the overall plan for obtaining an answer to the research question or for testing the research hypothesis; and facilitates research to be as effective as possible as the conceptual structure within which the research study is undertaken.

Kusuka eka nhlamuselo ya Verhoef, et al (2004) hi nga ha vula leswaku dizayini ya ndzavisiso i kungunkulu leri lukaka vuxaka exikarhi ka swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa kona, mahungu ya ndzavisiso, vatekaxiave na maendlelo ya ndzavisiso lama hlawuleriweke ndzavisiso walowo. Swidyondzeki swo tanihi Bhattacherjee (2012) Kothari & Grag (2014) na Kerlinger & Lee (2000) swi pfumelelana na nhlamuselo leyi nyikiweke hi Verhoef, et al (2004) kun'we na Mouton & Marais (1992).

Collins eka McKendrick (1990:256) i xidyondzeki lexi kumekaka xi ri karhi xi hambana na leswin'wana mayelana na hilaha nhlamuselo ya 'dizayini ya ndzavisiso' yi nyikiweke hakona hi ku boxa leswaku:

Research designs are merely guidelines for the investigation of an activity and are not hard-and-fast rules that cannot be broken. ... the design chosen should be the appropriate one in order to yield the best results for the problem being investigated.

Collins and McKendrick (1990) va khomelela eka vonelo ra vona leri hambanaka na swidyondzeki leswin'wana swo tala hikuva ku ya hi vona ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu na swikoxo swa wona leswi kucetelaka dizayini ya ndzavisiso wolowo. Vonelo leri ri seketeriwa hi Yin (1989:29) loyi a boxaka leswaku:

Research design is not related to any particular method of collecting data or any particular type of data. Different design logics are used for different types of study. Any research design can, in principle, use any type of data collection method and can use either be quantitative or qualitative data. Research design deals with a logical problem and not a logistical problem.

Ku ya hi Kothari (2004:14), nkoka wa dizayini ya ndzavisiso i ku andlala xivumbeko lexi faneleke ku tirhisiwa ku hlengeleta vumbhoni lebyi faneleke ku va byi tirhisiwa ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso wo karhi, laha a nge: "the main purpose of research design is "to provide for the collection of relevant evidence with minimal expenditure of effort, time and money".

Vuxokoxoko lebyi nyikiweke eka ndzimana leyi na le ka tindzimana leti nga ta landzela byi kota ku letela hilaha dizayini ya ndzavisiso lowu yi faneleke ku humelerisisiwa xiswona. Dizayini ya ndzavisiso lowu yi simekiwile ehenhla ka maendlelo ya nkoka (qualitative research method) laha ku tirhisiwaka endlelo ra nxopaxopo wa matsalwa hi ku leteriwa hi thiyori ya nxopaxopovugingirikelaxisati wa Xiafrika (African feminist criticism).

3.2 Rimba ra thiyori na maendlelo ya ndzavisiso

Thiyori i ndlela ya mahumelerisiwelo ya tihlo ra vurhonwana na vuxoperi bya matimba hi xikongomelo xa ku letela mulavisisi ku vumba nhlamuselo yo tiya mayelana na nchumu wo karhi lowu ngo ehleketeleriwa kunene. Chesterman na Wagner (2002:2) loko va nyika nhlamuselo ya 'thiyori' va ri i: "a way of seeing, a perspective from which to contemplate something in order to understand it". Hi ku landzelerisa nhlamuselo leyi tshahiweke laha henhla, hi nga ha boxa leswaku ntirhonkulu wa thiyori eka vulavisisi i ku letela mulavisisi ku longoloxa timhaka leti vumbaka nhlamuselo ya nchumu wo karhi hindlela leyi landzelerisekaka. Loko Hofstee (2006:92) a ri karhi a andlala nhlamuselo ya 'thiyori' u tlhandlekela hi ku nyika switsundzuxo swo karhi, laha a nge thiyori i:

... logical explanation for why something is as it is or does as it does.

... In the social sciences and humanities, this is not as often the case, but they are still logical interpretations and explanations that help us make sense of the world around us.

Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka thiyori ya vugingirikelaxisati ya Afrika. Ku ya hi Walker (2002:37), vugingirikelaxisati i thiyori leyi tshuriweke hikwalaho ka nkucetelo na nsusumeto wa swa tipolotiki na mitshikelelo yin'wana leyi vaxisati va lwisanaka na yona ku kota ku fikelela ntshuxeko lowu nga riki na xihlawuhlawu xo karhi hi tlhelo ra rimbewu leri letelaka hi matshamelo ya swa ntumbuluko na leri letelaka hi mahumeleriselo ya rona erixakeni, laha a nge:

Feminism is the political theory that struggles to free all women; women of colour, working-class women, poor women, disabled women, lesbians, old women-as well as white, economically privileged, heterosexual women. Anything less than this vision of total freedom is not feminism, but merely female self-aggrandizement.

Thiyori ya vugingirikelaxisati ya Afrika yi kongomisa eka ku valanga tithiyori to hambanahambana ta vaxisati va Afrika. Thiyori leyi yi angula eka thiyori ya vugingirikelaxisati ya le Vupeladyambu leyi yona yi titekaka yi ri leyi seketelaka vaxisati va Afrika. Swidyondzeki swo hlayanyana swi khomelela eka vonelo ra leswaku thiyori ya le N'walungwini yi nga ka yi nga swi koti ku tirha tanihi thiyori ya Afrika hikwalaho ka ku hambana ka swidingo na mbango. Vaxisati va Vantima va Afrika va le hansi ka ntshikelelo wa ntlawa, rixaka na rimbewu, leswi hambaneke na leswi tokotiwaka hi vaxisati va le N'walungwini. Cooper (1992:77) loko a tiyisisa mhaka leyi u ri:

Many Western feminists believe they share a bond of sisterhood with black women, yet black women's triple oppression by class, race and gender places them in a far worse situation than that experienced by white women.

Arndt (2001:12) na yena u tiyisisa vonelo ra Cooper (1992) hi ku vula leswaku: "there is and must be a diversity of feminisms responsive to the different needs and concerns of different women and defined by them for themselves".

Boyce-Davies na Graves (1986:12) loko va ri karhi va hlamusela maendlelo ya 'nxopaxopovugingirikelaxisati wa Xiafrika' va tlhela va lemukisa leswaku:

This criticism therefore, is both textual and contextual criticism: textual in that close reading of texts using the literary establishment's critical tools is indicated; contextual as it realizes that analysing a text without some consideration of the world with which it has a material relationship is of little social value.

Eka tinhlamuselo hinkwato ta thiyori ya vugingirikelaxisati yi lawuriwa hi matshamelo ya tipolotiki, ikhonomi na swivumbi swin'wana swa minongoti ya tiko rero vaxisati va lwisana na timfanelo ta vona va ri eka rona. Hikokwalaho, Marsden (1994:8) u lemukisa valavisisi lava hlawulaka ku tirhisa thiyori leyi hi ku boxa leswaku: "critics

should take contexts into account when evaluating black writing and adopt a critical ideology that is compatible with the intention of the writer”.

3.3 Maendlelo ya ndzavisiso

Maendlelo ya ndzavisiso i endlelo leri hlawuleriweke ku humelerisa ndzavisiso wo karhi hindlela leyi angulanaka na swikongomelo swa ndzavisiso leswi fikeleriwaka hi ku kongoma eka ku hlamula swivutiso swa wona. Nhlamuselo leyi yi tiyisisiwa hi ya Leedy (1997: 121) loyi a nge: “methodology is merely an operational framework within which the facts are placed so that their meaning may be seen more clearly”. Hi hala tlhelo Leedy na Ormrod (2001:14) na vona loko va nyika nhlamuselo ya maendlelo ya ndzavisiso va ri i: “the general approach the researcher takes in carrying out the research project”. Swidyondzeki swo tanihi Hofstee (2006) swi lemukisa valavisisi ku papalata ku tirhisa minongoti yo tanihi ‘dizayini ya ndzavisiso’ na ‘maendlelo ya ndzavisiso’ tanihi leyi nga tirhisiwaka hi ku cincana hindlela yo wisisana. Hofstee (2006:108) u tshikelela eka mhaka ya leswaku valavisisi va fanele ku kota ku hambanisa minongoti leyimbirhi ku papalata ku nyika xiviko xa ndzavisiso xo vevuka, laha a hlamuselaka ‘maendlelo ya ndzavisiso’ hi ku boxa leswaku, “the word, ‘method’ is the researcher’s “specific way of testing/probing your [his/her] thesis statement”.

Tinhlamuselo leti hinkwato ti ringanyeta leswaku maendlelo ya ndzavisiso i ndlela ya makunguhatelo na mahumeleriselo ya ndzavisiso wo karhi hindlela leyi letelaka eka ku kumisisa tinhlamulo ta swivutiso leswi fikisaka eka xikongomelonkulu xa ndzavisiso.

Ndzavisiso lowu wu humelerisiwile hi ku tirhisa maendlelo ya nkoka, laha Brynard na Hanekom (1997:29) loko va nyika nhlamuselo ya kona va nge i:

a research which produces descriptive data, generally people’s own written or spoken words”. By its nature, the qualitative research method involves collecting, analysing and interpreting data by

observing what participants do and say. It also involves an interpretive, naturalistic approach to the word.

Leedy na Ormrod (2014: 97) va boxa leswi landzelaka mayelana na maendlelo ya nkoka:

Qualitative research involves looking at characteristics or qualities that cannot be entirely reduced to numerical values. A qualitative research typically aims to examine the many nuances and complexities of a particular phenomenon.

Denzin na Lincoln (2008:1048) loko va tiyisisa matirhelo ya maendlelo ya nkoka va ri:

Qualitative research is a field of inquiry in its own right. It crosscuts disciplines, fields and subject matters. A complex, interconnected family of terms, concepts and assumptions surround the term qualitative research.

Tinhlamuselo leti tshahiweke ti paluxa leswaku mulavisisi loyi a tirhisaka maendlelo ya nkoka u kota ku vumba xifaniso xa kahle xa mahungu ya ndzavisiso, switekaxiave na hilaha swi faneleke ku humelerisiwa hakona. Nakambe mulavisisi u kota ku fikelela vuxokoxoko lebyi lavekaka handle ko kumeka byi pfilunganyisiwile. Nhlamuselo ya Cresswell (1994:2) yi katsakanya tinhlamuselo ta 'maendlelo ya nkoka' ku ya hi swidyondzeki leswin'wana hi ku boxa leswaku i:

An enquiry process of understanding a social human problem, based on building a complex, holistic picture, formed with words, reporting detailed views of informants, and conducted in natural setting.

Maendlelo ya nkoka lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu i ya nxopelo wa matsalwa ehenhla ka swithokovetselo hinkwaswo leswi hlawuriweke. Lawa i maendlelo lama katsaka minongoti yimbirhi, ku nga 'vuahluri' na 'nkanelo' ehenhla ka nkoka na swihlawulekisi swa ntirho wa matsalwa.

Ku tiyisisa leswi boxiweke mayelana na nxopelo wa matsalwa laha henhla, Fard (2016:329) u boxa leswaku:

literary criticism has been applied since the seventeenth century to the description, justification, analysis, or judgments of works of art.

Vonelo ra Fard (2016) ri engetela wun'wana nongoti ehenhla ka matwisiselo ya nxopelo wa matsalwa, ku nga 'ntlhantlho' wa vundzeni bya swithokovetselo lowu humelerisaka ku yelana ko karhi exikarhi ka nxopelo wa matsalwa na ntlhantlho wa vundzeni bya swithokovetselo. Hindlela leyi, ndzavisiso lowu wu tirhisile maendlelo lawa ku ahlula mboyamelatlhelorin'we wa rimbewu lowu tihisiweke ehenhla ka ku paluxiwa ka vaxisati hi vatlhokovetseri va xinuna eka swin'wana swa swithokovetselo swa Xitsonga.

Leswi boxiweke laha henhla swi paluxa leswaku ku tirhisiwile nxopelo wa matsalwa na ntlhantlho wa vundzeni bya swithokovetselo ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu. Fard (2016:330) u kombisa leswaku nxopelo (criticism) i rito leri humaka eka riendli ra xiGiriki 'kritikos', leri hlamuselaka ku ahlula kumbe ku teka xiboho. Hi ntumbuluko wa rito leri, muxoperi i munhu loyi a humelerisaka vuahluri lebyi khomekaka kumbe mavonelo yo karhi ehenhla ka nhlamuselo, nkoka, ntiyiso, vuxongi kumbe vutshila bya swo karhi.

3.4 Sampulu na switekaxiave eka ndzavisiso

Sampulu eka ndzavisiso i mahungu lama hlengeletaweke hi xikongomelo xa ku ya xopaxopa ku kota ku fikelela swikongomelo swa wona. White (2005:114) loko a nyika nhlamuselo ya sampulu u ri:

Sampling is a process in which a researcher makes a selection from a concrete listing of the elements in the population in order to identify the people or issues to be included in the research.

Mahungu ya ndzavisiso lama fikelelaka swihlawulekisi swa ku vuriwa sampulu hi lama swivumbi swa kona swi khorwiseke mulavisisi leswaku swi ta n'wi pfuneta ku humelerisa xikongomelonkulu xa ndzavisiso wakwe. Nxopaxopo lowu mulavisisi a wu endlaka ehenhla ka mahungu ya ndzavisiso wu n'wi letela eka ku kota ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso wakwe handle ko ambambela kunene. Swivumbi swo karhi swa mahungu ya ndzavisiso swi nga swi kota ku vumba xifaniso lexi nga kotaka ku nyika nhlamuselo ya leswo tala leswi nga khumbiwangiki eka ndzavisiso wolowo. Hi marito man'wana, a swi bohi leswaku mulavisisi a xopaxopa swivumbi hinkwaswo leswi humeleriseke mahungu ya tsalwa ro karhi, (Thomas and Smith, 2003:225; Henrick and Bickman, 1993).

Tanihilaha maendlelo ya ndzavisiso ya koxaka ku humelerisiwa hi dizayini yo karhi, swi tano na le ka sampulu ya ndzavisiso. Mhaka leyi yi tiyisisa hi Kothari (2004:14) loyi a nge: "the researcher must decide on the sample design, which is a definite plan determined before any data are actually collected for obtaining a sample from a given population".

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile nxopelo wa vundzeni bya swithokovetselo tanihi maendlelo ya ndzavisiso no tlhela wu tirhisiwa tanihi thekiniki ya nkanelo wa vuxokoxoko bya swithokovetselo leswi hlawuriweke. Kopardorf (2004) eka Ward (2012:19) u tiyisisa leswaku mulavisisi u fanele ku rhangana hi ku hlengeleta mahungu lama a lavaka ku kanela hi wona na xiyenge xa nkanelo lexi vuxokoxoko byi nga ta kongomisiwa eka xona. Ndzavisiso lowu wu kongomisiwile eka sampulu ya swithokovetselo swa makumenharhu (30) leswi tsariweke hi vatlhokovetseri vaxinuna lava paluxaka vaxisati tanihi vanhu va swiendlo swo biha. Eka swithokovetselo leswi ku tekeriwile enhlokweni leswi tsariweke ku nga si fika lembe ra 1994 (ku nga si va na xidemokirasi) na le ndzhaku ka lembe ra 1994 (loko se ku ri na xidemokirasi). Xikongomelo xa maendlelo lawa. eka mikarhi leyi yo hambana i ku humelerisiwa mhaka ya leswaku hambani ku ri eka nkarhi wa ntshuxeko, wa xidemokirasi, laha vanhu va faneleke va khomiwa ku fana, ku tekeriwa ehansi ka vaxisati hi vaxinuna van'wana swa ha ri kona.

3.5 Mahlengeletelo ya mahungu

Mahlengeletelo ya mahungu ya ndzavisiso lowu ya ta humelerisiwa hindlela ya maendlelo ya xikongomelo (purposive sampling). Kothari (2004:15) u boxa tindlela to hambanahambana ta tidizayini ta mahlengeletelo ya mahungu ya ndzavisiso, ku nga leti landzelaka:

- Deliberate/purposive sampling,
- Simple random/chance/probabilty sampling,
- Systematic sampling,
- Stratified sampling,
- Quota sampling,
- Cluster sampling and area sampling,
- Multi-stage sampling, na
- Sequential sampling.

Tanihilaha se swi boxiweke laha henhla, ndzavisiso lowu wu ta humelerisiwa hi ku tirhisa dizayini ya mahlengeletelo ya mahungu leyi ku ya hi Kothari (2004) loyi a tshahiweke laha henhla ku nga maendlelo ya xikongomelo (deliberate/purposive sampling). Hikokwalaho ka swin'wana swa swipimelo swa xiviko lexi xa ndzavisiso hi kotile ntsena ku nyika nhlamuselo ya mahlengeletelo ya mahungu ku ya hi xikongomelo.

Kothari (2004:15) loko andlala nhlamuselo ya mahlengeletelo ya mahungu ya ndzavisiso hi xikongomelo u boxa leswi landzelaka:

Deliberate/purposive sampling involves deliberate or purposive selection of particular units of the universe for constituting a sample which represents the universe. The researcher selects items which are considered as representative of the population.

Mulavisisi un'wana na un'wana u fanele ku tirhisa swikili swa maxopaxopelo ya mahungu tanihi goza ra nkoka ku n'wi pfuneta ku kuma sampulu ya ndzavisiso wakwe. Mulavisisi a nga fanelangi ku welawela mahungu handle ko leteriwa hi swivumbi swo karhi leswi nga ta n'wi pfuneta ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso wakwe, kutani Patton (2002:230) loko a tsundzuxa valavisisi hi ku angarhela u ri:

The logic and power of purposeful sampling lie in selecting information-rich cases for study in depth. Information rich cases are those from which one can learn a great deal about issues of central importance to the purpose of the inquiry, thus the term purposeful sampling. Studying information-rich cases yields insights and in-depth understanding rather than empirical generalizations.

Bandenhorst (2008:13) u tiyisisa xitsundzuxo lexi nyikeke hi Patton (2002) hi ku boxa leswaku sampulu yi fanele ku va kona ku fikelerisa xikongomelonkulu xa ndzavisiso laha a nge: "The main goal of purposive sampling is to focus on characteristics of population that of interest, which will best enable you to answer your research question".

Vuxokoxoko lebyi nyikiweke laha henhla byi hi pfunetile ku tiyisisa leswaku hi hlawula mahungu ya ndzavisiso lowu hi vukheta swinene, leswi pfuneteke ku hi fikelerisa eka swikongomelo swa ndzavisiso lowu.

Tanihilaha swi boxiweke hakona le henhla, ku tirhisiwile thekiniki ya nxopelo wa vundzeni ku kanela xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana lexi hlawuleriweke ndzavisiso lowu. Nxopelo wa vundzeni wu nga ha vuriwa nxopelamikongomelo (thematic analysis) naswona Braune na Clarke, eka Snyder (2019:335) va hlamusela thekiniki leyi tani hi maendlelo yo kombisa, ku kanela na ku nyika xiviko xa tipatironi hi xivumbeko xa mikongomelo endzeni ka mhaka yo karhi. Ku yisa emahlweni, thekiniki ya nxopelamikongomelo yi pfuna eka ku paluxa mikongomelo, mavonelo ya tithiyori kumbe leswi yelanaka ehenhla ka mhaka yo karhi. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu a ku ri ku humelerisa mboyamelatlhelorin'we hi tlhelo leri vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka switlhokovetselo leswi tsariweke hi vatlhokovetseri va

xinuna. Tanihi mulavisisi, ndzi swi kotile ku kombisa ku yelana loku nga kona ka mikongomelo leyi paluxaka vaxisati tanihi vanhu va swiendlo kumbe mahanyelo yo biha.

3.6 Mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso

Mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso i xiphemu lexi vumbaka maninginingi ya ndzavisiso. Ku ya hi Babbie na Mouton (2001); na Kothari (2004) mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso i endlelo leri humelerisiwaka hi ku ava mahungu ya ndzavisiso hi swigavagava leswi nga na swihlawulekisi leswi fanaka leswaku swi kota ku landzeleriseka ku ya hi mikongomelo, tipatironi na mahumelerisiwelo ya swona kun'we na vuxaka lebyi vumbiweke exikarhi ka swona. Hi ku kongomisa Kothari (2004:18) u nyika switsundzuxo na swiletelo leswi landzelaka mayelana na mahlelelo ya mahungu:

Data analysis requires a number of closely related operations such as establishment of categories, the application of these categories to raw data through coding, tabulation and then drawing statistical inferences. The researcher should condense the unwieldy data into a few manageable groups and tables for further analysis by classifying into some purposeful and usable categories. Tabulation is a part of the technical procedure wherein the classified data are put in the form of tables.

Se swi boxiwile eka 3.1 laha henhla leswaku dizayini ya ndzavisiso lowu yi simekiwile ehenhla ka maendlelo ya nkoka. Hikokwalaho, mahlelelo ya mahungu ya humelerisiwile ku ya hi swiletelo swa maendlelo ya nkoka laha ku tirhisiweke endlelo ra nxopaxopo wa matsalwa hi ku leteriwa hi thiyori ya nxopaxopovugingirikelaxisati wa Xiafrika. Vuxokoxoko bya xiphemu lexi byi andlariwile eka tindzima ta 4 na 5. Eka Ndzima ya 4 ku andlariwile mahungu ya ndzavisiso ku ya hi swigavagava leswi lawulekaka, kasi eka Ndzima ya 5 ku humelerisiwile nxopaxopo wa mahungu ya ndzavisiso.

Eka ndzavisiso lowu ku langutiwile eka swithhokovetselo hinkwaswo leswi hlawuriweke kutani swi kaneriwa hi ku va ku humelerisiwa nkomiso kumbe mongo wa swona, ku kongomisiwa eka mitila na tindzimana leti paluxaka hilaha vaxisati va tshikeleriwaka hakona. Mulavisisi u tirhisile na swivuriso leswi seketelaka swithhokovetselo leswi, ku ri ndlela yo tiyisisa hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona.

3.7 Vutshembeki na ntiyiso wa ndzavisiso

Vutshembeki eka ndzavisiso i xiyimo lexi fikeleriweke hi maanakanyelo lama khorwisaka no va na nsusumeto wa matimba eka nghingiriko wa ku humelerisa nxopaxopo wa mahungu ya ndzavisiso. Xiyimo lexi xi tipaluxa hi ku va leswi kumiweke eka ndzavisiso swi ri na vuxaka lebyikulu exikarhi ka swona na swikongomelo swa ndzavisiso, kun'we na hilaha swivutiso swa kona swi hlamuriweke hakona. Hi marito man'wana, ku humelerisiwa ka vuxaka lebyi nga kakananisiki exikarhi ka leswi fikeleriweke hi ndzavisiso na swikongomelo swa kona, hi swona swivumbi leswi vumbaka vutshembeki bya ndzavisiso. Muhlayi un'wana na un'wana wa xiviko xa ndzavisiso a nga kali a kanakana leswaku ndzavisiso wu vupfile handle ko va wu lo vandzekiwa kunene. Hinkwaswo leswi hi swona swi vumbaka vutshembeki bya ndzavisiso.

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile nxopelo wa matsalwa na nkanelo wa vundzeni bya swithhokovetselo ku humelerisa na ku kana vuxokoxoko bya swithhokovetselo leswi hlawuriweke. Leswi i swa nkoka naswona swidyondzeki swo fana na Elo, Kaariaine, Kanste, Polkki, Utriainene and Kyngas (2014:1) swi tsundzuxa leswaku ku fanele ku kamberiswa vutshembeki bya tithekiniki leti tirhisiweke eka nkanelo wa mahungu ya swithhokovetselo leswi tirhisiweke. Leswi swi hlamusela leswaku ku fanele ku tekeriwa enhlokweni vutshembeki bya ndzavisiso na swiyenge swa byona hinkwaswo, ku nga ntiyiso (credibility), ku tshembela (dependability), ku xixima milawu yo karhi (conformability), na ku cincaneka (transferability) kusukela eka makunguhatelo kufikela eka nkanelo na maandlalelo ya leswi kumekeke eka ndzavisiso.

Ku tiyisisa vutshembeki bya ndzavisiso lowu, mulavisisi u tirhisile dizayini ya maendlelo ya nkoka a tlhela a tirhisa nxopelo wa matsalwa na nkanelo wa vundzeni bya switlhokovetselo ku humelerisa nkanelo wa mahungu ya ndzavisiso. Swiyenge swo hambanahambana leswi boxiweke laha henhla swa vutshembeki na swona swi tekeriwile enhlokweni hindlela leyi landzelaka:

- Ku humelerisa 'ntiyiso' wa tithekiniki ta dizayini na nkanelo wa mahungu ya ndzavisiso lowu, mulavisisi u hlamuserile no kanela xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana hi mfanelo.
- Ku 'tshembela' eka ndzavisiso lowu swi vula ku tiyisisa ntshamiseko wa mahungu ku ya hi nkarhi na ku ya hi swipimelo ku katsa swiyimo swo hambanahambana. Ndzavisiso wu tekiwa tanihi ku tshembeleka loko ku ri ku wu nga ha tirhisiwa nakambe hi valavisisi van'wana va tlhela va kuma swikongomelo leswi fanaka na mulavisisi wo sungula. Eka lowu ndzavisiso, mulavisisi u kumile munhu loyi a nga na matwisiselo lamanene ya nhlokomhaka leswaku a wu hluta no wu hlela ku nga si andlariwa xiviko xo hetelela.
- Ku xixima milawu yo karhi eka ndzavisiso ku ya hi Polit na Beck (2012), swi vula ku pfumala mboyamelatlhelorin'we, i.e. leswi vulaka ku ringana hi matlhelo hinkwawo exikarhi ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula ehenhla ka nkahoxeko wa mahungu, ku yelana kumbe nhlamuselo ya mahungu ya kona. Mulavisisi u tiyisisile leswaku leswi a swi kumeke eka ndzavisiso lowu swi xiximile milawu leyi faneleke hi ku va a humelerisile vuxokoxoko lebyi faneleke bya switlhokovetselo leswi a swi tirhiseke.
- Ku u cincaneka eka ndzavisiso ku ya hi Tobin na Begley (2004) swi vula angarhelo wa leswi kumekeke eka ndzavisiso. Leswi swi hlamusela leswaku leswi kumekeke eka ndzavisiso swi nga ha tirhisiwa eka mimbangu yin'wana kumbe eka swiyimo swo fana, eka vaakatiko na le ka swivono kumbe swihumelelo swo karhi. Mulavisisi eka ndzavisiso lowu u tirhisile nhlamuselo leyi fuweke, leswi vulaka leswaku u hlamuserile maendlelo hinkwawo lama faneleke eka ndzavisiso hi ku hetiseka.

3.8 Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso

Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso yi na nkoka wa ku lemukisa mulavisisi leswaku ndzavisiso a wu fanelangi ku twisa lava khumbekaka ku vava emirini hambi emoyeni. Goddard na Melville (2001:49) va boxa swilemukiso leswi landzelaka leswi mulavisisi un'wana na un'wana a faneleke ku swi tekela enhlokweni, laha va nge:

... apart from instrumentation and procedural concerns, collecting data from people raises ethical concerns. These include taking care to avoid harming people, having due regard for their privacy, respecting them as individuals and not subjecting them to unnecessary research. Thus, in order to avoid harming people, one must guard against both physical and psychological harm. People have a right to privacy and the researcher must keep collected data confidential.

Eka ndzavisiso lowu hi tiyisisile leswaku nxopaxopo wa hina wu seketeriwa hi timhaka leti khorwisaka naswona leti nga erivaleni eka muhlayi. Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso lowu yi simekiwile ehenhla ka leyi xaxametiweke hi Yunivhesiti ya Limpopo kun'we na swipimelo swa kona.

Ku tirhisiwile maendlelo ya nkoka, nxopelo wa matsalwa na nkanelo wa vundzeni bya switlhokovetselo tanihi mahlengeletelo na mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso. A ku katsiwangi vatlhokovetseri hikuva leswi a swi ta boha leswaku ku va na mapapila ya mpfumelelano yo huma eka swiyenge swo hambanahambana. Ku tirhisiwile ntsena swihlovo swa mahungu, ku nga matsalwa yo hambanahambana na tiatikili, naswona vatsari va kona va kombisiwile.

3.9 Switsandzekisi, mindzilakano, na swiehleketelelwa swa ndzavisiso

Switsandzekisi eka ndzavisiso lowu swi pimekile swinene hikuva a hi tirhisangi inthavhiyu tanihi xitirho xa ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu kongomisiwile ntsena eka nxopaxopo wa swithokovetselo leswi hlawuleriweke vadyondzi va Giredi ya 12 eka swigava swimbirhi swa malembe lama vekiweke hi Ndzawulo ya Tidyondzo ta le Hansi ya Afrika-Dzonga.

3.10 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi boxile no tlhela yi andlala dizayini ya ndzavisiso lowu hi ntalo. Eka nongoti wun'wana na wun'wana ku nyikiwile vuxokoxoko byo enta hi xikongomelo xo pfuneta muhlayi wa xiviko lexi ku kota ku landzelerisa timhaka leti a hundziseriwaka tona hi nkhaqato. Vuxokoxoko lebyi nyikiweke byi seketeriwile hi swidyondzeki swo hambanahambana.

Ndzima leyi landzelaka yi andlala mahungu ya ndzavisiso ku ya hilaha ya hlengeletaweke hakona.

NDZIMA YA 4: NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO LESWI PALUXAKA VAXISATI

4. Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka ku paluxa no andlala switlhokovetselo leswi paluxaka hilaha vaxisati va hlamuserisiwaka xiswona. Laha ku andlariwa mahungu lama hlengeleteriweke ndzavisiso lowu, ku nga switlhokovetselo leswi paluxaka hilaha vaxisati va hlamuserisiwaka xiswona. Ku tlherile ku hlamuseriwa hilaha switlhokovetselo leswi khumbekaka swi aviweke hakona. Swi na nkoka swinene ku va hi nyika vuxokoxoko lebyi khomekaka mayelana na 'ririmi ra vutlhokovetseri' kun'we na 'xitayili xa mutlhokovetseri'. Leswi swi ta pfuneta muhlayi ku kota ku landzelerisa nxopaxopo lowu humelerisiweke eka Ndzima ya 5.

4.1 Ririmi ra vutlhokovetseri

Ririmi ra vutlhokovetseri ri hambanile swinene na ririmi leri tirhisiwaka eka matsalwa laman'wana. Baloyi et al (2015:x) loko va nyika nhlamuselo ya 'ririmi ra vutlhokovetseri' va boxa leswi landzelaka:

Ririmi ra vutlhokovetseri i ririmi leri fuweke hi marito lama nga ni tinhlamuselo to tumbela, lama eka wona ku lungeleriwaka vuxaka bya nkholuko na swigaririmi, swivulavulelo, swivuriso, swihluvi swa ririmi na mipfumawulo ya marito leyi tsokomberisaka xitlhokovetselo lexi nga ni mahikahatelo lama pfunetaka ku hundzisa hungu hindlela ya tlhontlho no koka rinoko ra vaamukeri.

Hi ku katsakanya, hi nga ha boxa leswaku ririmi ra vutlhokovetseri hi leri tihlawulekisaka hi mahlawulelo yo hlawuleka ya marito kun'we na matirhiselo ya kona eku vumbeni ka mitila leyi tswalaka tindzimana ta xitlhokovetselo.

4.2 Xitayili xa mutlhokovetseri

Xitayili xa mutlhokovetseri i ndlela yo hlawuleka leyi mutlhokovetseri a yi tirhisaka ku vumba timhaka to karhi na ku ti luka hindlela leyi kokaka rinoko ra vahlayi. Baloyi et al (2015:xi) vona va nyika nhlamuselo ya 'xitayili xa mutlhokovetseri' hindlela leyi landzelaka:

Xitayili xa mutlhokovetseri ku vuriwa mahlawulelo ya marito na matirhiselo ya ririmi kun'we ni mavumbelo ya mitila na tindzimana takwe hindlela leyi nga ni vuxaka lebyi nga kanakanisiki loko byi pimanisiwa ni mipfumawulo, yelaniso, ncino na moya wa xitlhokovetselo. Matirhiselo ya ririmi swi katsa mahikahatelo, mbuyelelo wa mipfumawulo, ntlhaviketo, ndzinganiso, mbulakongoma, nxevotindzimi, misavu, vufananisi, ncino na swigaririmi hi ku hambanahambana ka swona.

Hi ku landzelerisa tinhlamuselo leti tshahiweke laha henhla, hi nga ha boxa leswaku mutlhokovetseri un'wana na un'wana u tihlawulekisa hi malukelo na maandlalelo yakwe ya timhaka. Leswi hinkwaswo swi humelerisiwa hi ku tirhisa marito lama hi ku famba ka nkarhi hi nga kotaka ku lemuka mutlhokovetseri wo karhi tanihi matshalatshala yo n'wi hambanisa eka lavotala.

Tinhlamuselo leti nyikiweke ti hi pfunetile ku xopela switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu hi vurhonwana swinene. Rito rin'wana na rin'wana leri khumbaka mhaka leyi fambelanaka na rimbewu ri kumekile ri ri leri langutisiwaka hi tihlo ra vuxoperi.

4.3 Switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu

Tafula ra 5 leri andlariweke laha hansi ri boxa switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu.

Tafula ra 5: Vuxokoxoko bya swithokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso

lowu

Vito ra tsalwa	Muhlengeleti/ Mutsari/Vatsari	Muhleri	Vakandziyisi	Lembe ra nkandziyiso	Giredi na malembe lama matsalwa ya swithokovetselo ya lawuleriweke ku tirhisiwa	Mavito ya vatsari na swithokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu
1. Switshongo swa Vatsonga	Baloyi M.J.	Baloyi M.J.	Eulitz Productions	2008	Giredi ya 12, 2008-2014	<ol style="list-style-type: none"> 1. Swiluva swa misava, Mayevu F.S 2. Wansati, Mayevu F.S na Marivate C.T.D., I.E.P. 3. Wansati, Ndhambi, I.E.P. 4. N'wachochovelana, Ngobeni K.J. 5. Tshengwe ra lerhisa, Marhanele, M.M. 6. Tshengwe, Marhanele, M.M. et.al. 7. Vukati i mbilu, Magaisa J.M. 8. Ra dzindza, Malungana M. 9. Xireresa xo basa, Marhanele M.M.

						<p>10. Dzingamuti, Ngobeni K.J.</p> <p>11. Swi chupukile kwihl? Ngobeni K.J. et.al.</p> <p>12. U fana na mani? Marhanele M.M.</p> <p>13. Xi rhwele ntungu hi makatla, Magaisa J.M.</p> <p>14. Masasana, Ngope, T.A.</p>
2. Tsimara vutlhokovetseri	Baloyi M.J.; Chauke H.T.; Khosa M.A.; Mahunsi M.T.; Makhubele H.G.; Ngobeni K.J. na Phakula N.W.	Baloyi M.J.	Kalahari Productions & Booksellers	2015	Giredi ya 12, 2015-2025	<p>15. Vamanana va Afrika-Dzonga, Mhinga M.E.</p> <p>16. I mavala man'we, Mhinga M.E.</p> <p>17. Wa ha swi tsundzuka xana? Ngobeni K.J.</p> <p>18. Vutswari bya vuphukuphuku, Phakula N.W.</p> <p>19. Mbilu ya wena i lwandle, Mahunsi M.T.</p> <p>20. Nkatanga, Baloyi M.J.</p> <p>21. Manana, Chauke, H.T.</p> <p>22. A ndza ha tlheleli, Ngobeni K.J.</p> <p>23. A mi swi tshamelanga, Phakula</p>

						<p>N.W.</p> <p>24. Huku ni matandza ya yona, Mahuntsi M.T.</p> <p>25. I nyiko yakwe, Baloyi M.J.</p> <p>26. Makumaswivupfile, Baloyi M.J.</p> <p>27. U nga dungu xihlovo, Phakula N.W.</p> <p>28. Ti tsimbile mikanyi, Baloyi M.J.</p> <p>29. Mbewu yo hehliwa, Baloyi M.J.</p> <p>30. Xibodze xa munghana, Ngobeni K.J.</p>
--	--	--	--	--	--	---

4.4 Malongoloxelo ya swithokovetselo leswi xopaxopiweke

Swithokovetselo leswi xopaxopiweke eka ndzavisiso lowu swi aviwile ku ya hi swigava leswi leteriwaka hi endlelo ra nxopelamikongomelo (thematic analysis). Mikongomelo leyi yi katsa leyi khumbaka rifu, ikhonomi, vuxaka bya vanhu, tipolotiki, na yin'wana. Eka nkongomelo wun'wana na wun'wana hi tlherile hi xopaxopa hileswi vaxisati va hlamuserisiwaka xiswona eka xithokovetselo xin'wana na xin'wana. Endlelo leri ri pfunetile ku humelerisa xivumbeko xa nxopaxopo lexi landzelerisekaka kun'we na ku boxa leswi kumiweke hindlela leyi nga erivaleni. Mhaka yin'wana ya nkoka hileswaku endlelo leri ra nxopelamikongomelo ri humelerisiwile ku ya hi swiletelo swa maendlelo ya Vatsonga lama humelerisiwaka hi switshuriwa swo hambanahambana tanihi swivuriso, swivulavulelo na swigaririmi swo karhi. Hi ku kongomisa, hi vumbile mikongomelo ya swithokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu hi ku tirhisa swivuriso swa Vatsonga leswi hlengeletiweke hi Junod na Jacques (1970). Hi tlhandlekerile hi ku kombisa nomboro ya xivuriso xin'wana na xin'wana ku ya hilaha swi longoloxisiweke xiswona hi vahlengeleti lava va swivuriso swa Vatsonga. Swivuriso i switshuriwa leswi tumbuluxiweke hindlela ya vutlhari swinene naswona swi kumeka swi ri karhi swi paluxa nhlamuselo yo karhi hindlela yo tumbela. Ku ya hi Baloyi et al (2017), xivuriso i:

... xikhavisaririmi lexi tshuriweke hindlela ya vutlhari byo enta, hikuva mongo wa xona wu vumbiwile hi ku tirhisa swihari leswi vutomi kumbe hanyelo ra swona ri pimanisiwaka ni ra vanhu hindlela yo tumbela swinene, kumbe swilo swo karhi leswi paluxaka swihlawulekisi swa swendlo swa vanhu. ... xivuriso xi ni xivumbeko xo koma, kambe lexi hetisekeke naswona xi va xi ri ni byento bya mongo wo dyondzisa.

Hi hlawurile ndlela ya ku tirhisa swivuriso ku paluxa mikongomelo leyi letelaka nkanelo eka ndzavisiso lowu. Nsusumeto wa ku tirhisa swivuriso ku vumba mikongomelo ya swithokovetselo leswi khumbekaka hileswi swi nga na matimba ya ku paluxa mianakanyo ya rixaka ra Vatsonga hi ku angarhela ehenhla ka mhaka yo karhi, ku nga va ku yi sola kumbe ku yi ndhundhuzela tanihi xikongomelo xo lemukisa rixaka hi ta swihlawulekisi kumbe swivumbi swa kona. Hi marito man'wana, swivuriso eka Vatsonga swi tirhisiwa tanihi rimba ra magayelo ya timhaka leti didaka

nhloko kutani ku kumeka xintshuxo lexi amukelekaka hi ku angarhela erixakeni. Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka leswi vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka switlhokovetselo, hikokwalaho Ayen (2011:1) u tiyisisa mhaka leyi hi ku boxa leswaku, "Proverbs allow a given speaker from a speech community to express common ideas or beliefs using a fixed phrase in the appropriate context". Ayen (2011:10) loko a yisa emahlweni hi ta nkoka wa swivuriso erixakeni u boxa xin'wana xa swikongomelo swa swivuriso laha a nge i:

To promote an endorsement to ..., statements and opinions, forecast something, express doubt, reproach someone ..., accuse something, advise against something or interdict somebody from doing something and so on.

Hi ku landzelerisa vundzeni na tinhlamuselo ta swivuriso swa Vatsonga hi kotile ku vumba mikongomelo leyi landzelerisekaka hi ku olova, kutani hi xopaxopa xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana ku kumisisa hungu leri xi ri hundziselaka vaamukeri va mahngu. Mitila ya switlhokovetselo hinkwaswo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu yi nomboriwile leswaku swi olova ku humelerisa nxopaxopo wa kona.

Eka xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana hi tikisile marito, swivulwahava kumbe mitila/xivulwa, leswi kumekaka swi ri phuphu ya tinhlamuselo to karhi leti pfunetaka ku humelerisa vundzeni bya swivuriso leswi tshahiweke ehansi ka xona. Hi marito man'wana, marito kumbe swivulwahava leswi tsariweke hindlela ya ku tikisa, hi swona swi vumbeke nxopaxopo lowu endliweke eka ndzima leyi landzelaka.

4.5 Nongoloko wa swithokovetselo hi ku leteriwa hi endlelo ra nxopelamikongomelo

Tinhlokomhakatsongo leti landzelaka ti vumba nongoloko wa swithokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu hi ku leteriwa hi endlelo ra nxopelamikongomelo. I swa nkoka ku va ku hlamuseriwa nhlokomhakatsongo yin'wana na yin'wana hi ntalo loko ku nga si longoloxiwa swithokovetselo leswi welaka ehansi ka yona. Leswi swi kota ku pfuneta muhlayi ku landzelerisa nxopaxopo lowu humelerisiweke eka ndzima leyi landzelaka. Hi ku kongomisa, tinhlokomhakatsongo leti landzelaka ti vumba nongoloko wa swithokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu leti vundzeni bya tona byi leteriweke hi swivuriso hi ku hambanahambana ka swona. Ha ha tshikilela leswaku swivuriso leswi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu hi leswi swi tshahiweke kusuka eka Junod na Jacques (1970). Hikokwalaho, hi ttherile hi boxa na nomboro ya xivuriso xin'wana na xin'wana lexi tshahiweke leswaku muhlayi a kota ku swi landzelerisa hi ku olova.

4.5.1 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga riki na swikili swa vurhangeri na ku tsandzeka ku yimela timhaka ta vona ta vutomi

Vatsonga tanihileswi tokotiwaka eka tinxaka letin'wana ngopfu ta Vantima, a va tshembi leswaku vaxisati va na swikili swa vurhangeri. Leri i vonelo leri kuceteriwaka hi maendlelo ya vurhangisavatatana (patriarchy) lama tiyisisiwaka hi swin'wana swa swivuriso swa Vatsonga ku fana na leswi nyikiweke ehansi ka nhlokomhakatsongo leyi tanihi swikombiso leswi seketelaka vonelo ra muxaka lowu ehenhla ka vaxisati.

4.5.1.1 Loko homu ya ntswele yi rhangela emahlweni, ti ta wela xidziveni.

Nhlamuselo: Loko wansati a vekiwa mahlweni, vutomi bya muti bya onhaka. **No. 918**

4.5.1.2 Vavasati a va na huvo.

Nhlamuselo: Rito ra wansati a ri na risima lerikulu. Etimhakeni, ri nga ka ri nga koti rito ra wanuna. **No. 901**

Swivuriso leswi tshahiweke swi paluxa vutsani na nkalavuswikoti bya vaxisati eka vurhangeri eka xivandla xin'wana na xin'wana. Kusuka endyangwini vaxisati a va nyikiwi xiave xa nkoka hi tlhelo ra vurhangeri. Loko xiyimo xi ri hindlela leyi endyangwini, swi vula leswaku waxisati a nga vekwi helo hi tlhelo ra vurhangeri emugangeni hambi emitirhweni kumbe eka xivandla xin'wana na xin'wana. Swivuriso leswi swi tiyisisiwa hi leswi landzelaka:

4.5.1.3 Vavasati va dlawa hi vulongeta.

Nhlamuselo: Vavasati va sivela ntirho ku ya emahlweni hikwalaho ka vulongeta. **No. 917**

4.5.1.4 Nkwahle-mavulunge xi dlawa hi vavasati hi ku rivala.

Nhlamuselo: U nga khudzeheri, hiteka. **No. 163**

Swivuriso leswi tshahiweke laha henhla swa 4.5.1.2 na 4.5.1.3 swi paluxa leswaku hambiloko un'wana wa vaxisati a nga tshika a voniwile a ri na nyiko ya vurhangeri, a byi nga tlhaveriwi hi risana hikuva vaxisati va tekiwa tanihi vanhu lava nga na vulongeta hi ntumbuluko wa vona. Tlhandlakambirhi, xivuriso xa 4.5.1.4 xi hlamusela vaxisati tanihi vanhu lava rivalaka hi xihatla. Leswi swi tiyisisa leswaku loko vaxisati va nga nyikiwa xiave xa vurhangeri, ntirho wa kona wu ta kumeka wu nga ri na ndzima.

4.5.1.5 Mavala ya mfutsu i mavala man'we.

Nhlamuselo: Vavasati hinkwavo i van'we. Hambu un'wana a lehile, un'wana a komile, i vavasati hinkwavo. **No. 211**

KUMBE

Mavala ya mangwa i mavala man'we.

Nhlamuselo: Vavasati va fana eka hinkwaswo leswi va swi endlaka. **No. 131**

Swivuriso leswi tshahiweke laha henhla, swa 4.5.1.5 swi paluxa leswaku leswi boxiweke hi swivuriso leswi nga eka 4.5.1.1-4.5.1.4 swi humelela eka munhu un'wana na un'wana wa xisati. Hi ku angarhela, vaxisati a va vekwi helo hi tlhelo ra vurhangeri. Switlhokovetselo leswi landzelaka swi kumekile swi ri na swihlawulekisi swo hlayanyana mayelana na vundzeni bya swivuriso leswi tshahiweke laha henhla. Switlhokovetselo leswi xaxametiweke laha hansi swi hlahluviwile hi ku leteriwa hi swivuriso leswi tshahiweke laha henhla. Nhlahluvo wa switlhokovetselo leswi wu humelerisiwile hi ntalo eka Ndzima ya 5.

1. Vamanana va Afrika-Dzonga – Mhinga, M.E.

1. Timpecani ti dzudzekile,
2. Ti nyulekile,
3. Emavokweni,
4. Ebyongweni,
5. Eririn'wini,
6. Emilengeni.
7. Ha khensa wena Xidemokirasi u nga ti chucha.

8. Loko Xidemokirasi a nga se yi lamula,
9. I wansati wa ka mani loyi a titirhela?
10. Futhi a titirhela ni mitirho leyi a yi yirisiwa no yi khumba kunene loku?
11. Kasi a yo yiriseriwa mona.
12. **Vuswikoti byi pfaleriwile eswandleni swa yena.**
13. Lebyi loko byi humesiwa sweswi va salaka va tikhomile swilebvu ntsena.

14. A ta va n'wana wa mani,
15. Loyi a ta pfumeleriwa ku tirhisa byongo,
16. **Ku ehleketa no pimapima timhaka etikweni a ri waxisati?**
17. Kambe loko ku ri wansati wa n'wana Xidemokirasi,
18. U pimapima makungu va sala va anhlamisile ni milomo gabaa!
19. U ba xigandlu makungu ya pasa handle ko dlidlimbetiwa.

20. Ina, hungu ro huma enon'weni wa wansati a a ri bakanyiwa.
21. **Futhi a ri tiveka ri phyama bya nyamatana.**
22. **Futhi no tipfala tindleve a va tipfala leswaku va nga ri twi rito rakwe.**
23. Loko o tokolo, a a ta bomodziwa a pfimba nomo lowu!
24. Kambe ku khensa hi ku tlherisela eka wena Xidemokirasi,
25. Wena loyi a vekeke rito:
26. **Wansati na yenavu i munhu;**
27. **Wa faneriwa hi ku ahlamisavu nomo,**
28. **A chulula ta le xifuveni,**
29. **Handle ka ku monyiwa.**

30. **Rito ra wansati se ra twakalavu,**
31. **Ra veka nawu wu landzeleriwa,**
32. **Ra ba nhonga ehansi ku alelana no xanisiwa,**
33. Kona loko o za a kolola!
34. Mhaka yi endleka hi ku copeta ka tihlo,
35. Malamulele ku ri yena Xidemokirasi.

36. **A wu ta nghena ehubyeni u ri wena mani?**
37. Kambe hi ku Xidemokirasi u yi lamurile,
38. **Wansati na yena wa nghena na yena a humesa vonelo.**
39. **Hikuva i ntirho lowu a wu foromeriwile wanuna ntsena.**
40. Kambe Xidemokirasi a swi hangalasele le kule lee!
41. **Sweswi na vaEvha swo nyarhula na swibalesa,**
42. **Futhi swi tirha onge mundzuku a swi nga ha tirhi.**

43. **Ku fambisa emitirhweni a wu ta swi nyikiwa hi mani?**
44. **Hikuva ndhawu ya wena a yi tiveka yi ri exitangeni ntsena.**
45. Kambe namuntlha vanhwanyana swi ba nhonga ehansi,
46. Meno ya dzadzamela na matsolo ya gudlagudla.
47. Xitanga xi ta vonaka loko yi chayile.
48. **Loko ri xa ku ya handzeriwa swivondlwana hinkwerhu ka hina.**
49. **Namuntlha wansati u ba nhonga ephalamende,**
50. **Vakhalabye va mimpandlha va rhurhumela,**
51. **Futhi loko swi tikile na nyangwa va kombiwa hi rintiho,**
52. **Va ta khawula ku n'wi vonela ebodhleleni.**
53. Hi ri wena Xidemokirasi hi ba mandla,
54. Hi ku hluvulela xihuku eka nyimpi leyi u yi hluleke,
55. Loko a ku nga ri wena u goveke 27 wa malembe emakorhweni ya tingwenya,
56. **Hina vavasati a hi ta va hi ri kwihi sweswi?**
57. **Meno a va ta va va hi khuvutile khale!**
58. **Vavanuna a va tlangela ehenhla ka hina va tiololela eka hina.**
59. Kambe hi ri wanuna a ringeti sweswi!
60. U ta tisola a lo ba, hi khwiri.
61. Hi ri u nga rivali ku khensa Xidemokirasi,
62. Ku va wansati eka leyi Afrika-Dzonga a ka ha ri nkhavi.
63. **Sweswi ntswele yi rhangela tihomu ti ya nwa mati ti tlhela ti kolwa.**
64. **Ingi moya waku wu nga wisa hi kurhula Madiba,**
65. U khatsile ndzima ya tindzima yi lo juu!
66. Se swi le mavokweni ya hina.

2. I mavala man'we – Mhinga, M.E.

1. Kasi u vindlavindlekela yini?
2. U timbeyambeyela yini, wena Adamu?
3. Loko ri xile dyambu,
4. Hikokwalaho ka Eva?

5. **Xana wu kona nambu wo pfumala xilavi ke?**
6. Leswi loko u bobometa khuwana u ngo nwanyana u diba ke?
7. Hikokwalaho ka xilavinyana lexi!
8. Lexi u nga xi tsavulaka u tlhela u ya emahlweni u nwa mati u timula torha?

9. **Ina, hi swona loyi u tshwukile ha n'wi vona,**
10. **Ina, i kuwa ro tshwuka ka, u lava rona?**
11. U phasiwile bya xinyenyana evurimbeni bya nthabvu hi muhlovo ntsena?
12. **U yengiwire hi xivumbeko kumbexana?**
13. **Leri rintiho a nga na ro' u ri yini hi rona ke?**

14. Loyi u n'wi kampfunyaka u fela wo muhlovo wa ntima ntsena?
15. Ina, a hi Mulungu,
16. Kambe mafundzha be!
17. Wa swi tiva leswaku vanhu i mavele.
18. **Se leswi Mulungu wa wena a nga ni rintiho ke?**

19. Rintiho rakwe ri xungeta ku n'wi dlomutela etimbiteni ta khorho ya lava majasi.
20. U ta ya hlawula wihi sweswi?
21. Hikuva wena u lava lowo hetiseka evuton'wini,
22. **Hikuva wena u lava loyi a nga velekiwangiki eka leyi misava,**
23. Hikuva wena u ni ririmi ro gwanya ro ringa ri ringa ni murhi wa mhamba leyikulu.

24. Swi tivi wena makwerhu ke kusukela sweswi,
25. Ku hava xivumbiwa xo tano la ka leyi misava,
26. Handle ka xivumbiwa lexi nga tswariwangiki hi mana wa xona.
27. U lava ku kala u kolwa hi ya k'oxa?
28. **Mbewu ya wena yo khwengeriwa ehansi bi, handle ka nhloko ya mhamba leyi!**

29. Xikulu makwerhu i ku hanyisana,
30. Xikulu n'wana manana i ku akisana,
31. Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.
32. Xa hombe i ku aka muti,
33. Bya phuphu yo seleteriswa hi semendhe ya PPC,
34. Wu tiya wu ku njara!

35. Kasi a wu swi tivi wena?
36. Leswaku vavasati i mavala ya swimbyanyana,
37. **I mavala ya mfutsu,**
38. **I mavala man'we?**
39. Dyondza ku enetiseka hileswi swi baka mombo wa wena hi xiviri.

40. Amukela!
41. Tiyisela!
42. Rhurisa moya!
43. Hikuva leswi wena u swi nyenyaka van'wana va wa va pfuka ku swi ovelela.
44. Va nyenya leswi u swi belaka mandla,
45. **Hikuva i mavala man'we!**

3. Wa ha swi tsundzuka xana? – Ngobeni, K.J.

1. Wa ha ri tsundzuka siku rero,
2. Siku ra xidzedze xo kala moya,
3. Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu,
4. Ti bohiwa hi ngoti ya nhlampfurha,
5. Timbilu terhu ti ba swigingi,
6. Mintwiwo yerhu yi hlavelelana hi xikhiyana?

7. **Wa ha swi tsundzuka loko ndzi ku ngwingwela,**
8. **Loko ndzi vhikavhika swikhovokhovo swa nhova,**
9. **Loko ndzi pandza mananga ya sala ya hlanganile,**
10. **Ndzi pela mikova na milambu ndzi penga ndzi pengela wena,**
11. **Ndzi ehlekete nxingo wa vukufukufu bya mbilu yaku,**
12. **Ndzi tsundzuka ku xingiwa no vukarhiwa hi wena bya rikhada ro kala?**

13. **Mina ndza ha swi tsundzuka,**
14. **Ndza ha ri ni xona xivoni xa kona,**
15. **Ndzi vona hambu ku rhomba kaku,**
16. **Ndzi vona loko wa ha tsalatsala ehansi hi nenge,**
17. **Ndzi ri karhi ndzi ba khwela hi khehele,**
18. **Ni ku tlhaveka ka mbilu yaku ndza ku vona.**
19. **Ndza ha tsundzuka mina,**
20. **Ndza ha yi vona na mbilu yaku loko yi ba yi pompa ngati yi vila yi kaluma.**
21. **Hambu ku hefemuteka ka wena ndza ha ku twa hi nomo lowu.**
22. **Hambiloko u nyuma u ndzi yiva kunene hi tihlo,**
23. **Ndzi tlherisela hi ku ku tlhava hi fumu ra tihlo,**
24. **Kutani u govela vurhena.**

25. **Kumbe u swi rivele,**
26. **Loko u ku: 'swi tiva hi wena'?**
27. **Ndzi ku: 'wa hamba'**

28. Kutani ndzi tiba xifuva embilwini,
29. Hikuva a ndzi phasile gentle,
30. Leri ndzi kokeke rinoko malembe na malembe ndza ha hlayelela magoza.

31. Swi kahle loko hi swi tsundzuka handle ko sindzisiwa hi 14

Nyenyenyani,

32. Hi pfuxelela miehleketo yerhu siku leri ngo va siku handle ko kanganyisana,
33. Hikuva miehleketo ya rirhandzu yi lava ku tshamela ku nyanyuriwa,
34. Leswaku yi nga titimeli yi bola,
35. Leswaku yi tsakamisiwa yi phofula vuxungu bya ritsondze ra rirhandzu.
36. **Wa ha swi tsundzuka xana?**

4.5.2 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vawundli va vana endyangwini na ku tiehleketelela vona ntsena

- 4.5.2.1 Nkuku a wu hlayisi swikukwana/Nkuku a wu hleteli, ku hletela mbhaha.

Nhlamuselo: Wanuna a nga tivi ku wundla vana, n'wana u wundliwa hi wansati. **No. 333**

- 4.5.2.2 Xikukwana xa yin'wanyana huku a xi hleteri hi yin'wanyana huku.

Nhlamuselo: A hi mfanelo ya wansati ku langutela n'wana wansati un'wana. **No. 335**

- 4.5.2.3 Ku fa ka huku, mandza ma borile.

Nhlamuselo: Vana vo fela hi manana a va kumi muhlayisi. **No. 336**

4.5.2.4 Ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni.

Nhlamuselo: Mahanyelo ya mutswari ma boxela n'wana ntila. N'wana u kuma swidyoho swa mutswari entumbulukweni wa yena. **No. 127**

4.5.2.5 N'wana wa mbeva a nga rivali ndlela ya mana wa yena.

Nhlamuselo: N'wana wa munhu u tekela mahanyelo ya mutswari. **No. 191**

4.5.2.6 Vele ra manana a ri na xilondza.

Nhlamuselo: Manana a nga landzuriwi hi n'wana. Rirhandzu ra manana ri tlula swo biha leswi n'wana a nga n'wi vavisaka ha swona. Mbilu ya manana i yikulu. **No. 754**

4.5.2.7 Vele ra manana a ri nkhensiwi.

Nhlamuselo: Swo nyikiwa hi mbilu a swi nkhensiwi mikarhi hinkwayo. **No. 763**

Swivuriso leswi longoloxiweke laha henhla, eka 4.5.2.1-4.5.2.7 swi paluxa nkoka wa vaxisati tanihi vawundli va vana. Vatsonga lava langutisaka xiyimo lexi va tirhisa swivuriso leswi boxiweke ku paluxa nkoka wa vaxisati swa nkarhinyana hi ku pimanisa na vaxinuna. Hi ku kongomisa, nkoka wa vaxisati wu le ku kuriseni ka vana va vona va ngati ntsena. Swivuriso swa 4.5.2.2 na 4.5.2.3 swi tlhela swi paluxa leswaku vaxisati a hi vanhu vo tinyikela hi tlhelo ra ku hlayiselana vana.

Swivuriso swa 4.5.2.6 na 4.5.2.7 swi paluxa leswaku waxisati loko a kala a veleka vana a nga fanelangi ku hlawula swin'wana handle ko wundla vana vakwe. Nakambe, hambiloko a nga tikarhata hi tindlela hinkwato to tika ku kurisa vana vakwe, a nga fanelangi ku langutisela hakelo yo karhi kusuka eka vana vakwe. Nakambe swivuriso leswi swi lulamisa miehleketo ya vaxisati ku tiyisela hambiloko vana va vona lava va va wundleke hi tindlela to tika va va hundzukela loko se va kurile va ri na swa vona.

4. Vutswari bya vuphukuphuku – Phakula, N.W.

1. Ina, n'wana hinkwerhu ha swi tiva u lo tswala,
2. Futhi u kayakayile ni ndzhwalo kaye wa tin'hwet bi!
3. Ku hava loyi hi n'wi voneke a ku mukela,
4. U dodombanile na wona u kala u ya ku wu mfuu!
5. Timbhoni hi lava tinguvu leto basa paa!

6. **Xambela lexi u hi haxaka ha xona, hlambanyani!**
7. **Xikonyololo lexi u hi mharhekaka ha xona a wu nga tilayi mundzuku?**
8. **Xithaka lexi u tibumaka ha xona a wu nga xi nhlati mundzuku?**
9. Ve ri oloriwa ra ha tsakama,
10. Handlekaswona u ta tilaya u lo ba, hi khwiri.

11. Leswi u nge hi ni mavondzo loko hi laya n'wana ke wena nghunavalayi?
12. **Leswi lava tisaka milandzu ya n'wana laha kaya u nge i vukwele ke?**
13. **Leswi lava va nge n'wana waku u ni rintihlo u nge vo lorha ke?**
14. **Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n'wanaku ke?**
15. **Leswi a wu swi voni ku ri u cela sirha ra n'wanaku a ha tsakula?**

16. **Yoo, xinangana xi bile evupeladyambu, tingana vuyavuyani!**
17. **Va vitana nyini ku ta ngengemisa mbyana yakwe a ya celela,**
18. Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?
19. Ngulumelo wa risimu ra xirilo ri wiyiwitela etindleveni ta manana:
"Tatana wa vitana!"

5. Mbilu ya wena i lwandle – Mahuntsi, M.T.

1. **Mbilu yanga ya ku hlamala,**
2. **Yi hlamala hanyelo ra wena.**
3. **U hanya wonge a wu wa misava leyi,**

4. **U hanya bya Gabriele,**
5. **Gabriele ntsumi ya Matilo,**
6. **Kumbe na sweswi u ntsumi swi tivana na mani?**

7. **U dyondzise hi mani ku hlayisa ndyangu?**
8. **U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana,**
9. **Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?**
10. U swi kotisa ku yini ku tiyisela vingi,
11. Loko van'wana va ku a va hlambi va nuha?
12. U swi kotisa ku yini ku hanya ni vahariva,
13. Loko van'wana va ku va ni vukwele na tsheda?

14. **Mbilu ya wena i lwandle nkatanga.**
15. **Phela lwandle ri rhwala hinkwaswo,**
16. **Phela lwandle ri amukela hinkwaswo,**
17. **Phela lwandle ri susa mabadi.**
18. **Phela tihlampfi na swikokovi swi hanya swin'we kona hi kurhula elwandle.**

19. **Hambileswi ta le Tilweni ti tiviwaka hi Mumbi,**
20. **Mina ndzi ri Matilo yo ku be!**
21. **Hambileswi mhungubye yi ambalaka dzovo ra nyimpfu,**
22. Mina ndzi ku vona u ri nyimpfu hi yoxe.
23. Hambileswi mbilu ya munhu yi tivanaka ni Mumbi,
24. Mina ndzi ku vona u rhurile bya nyimpfu.

4.5.3 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu va swipfukela, lava nga va khombo, mona, lunya, vudlayi na matikhomelo yo hangalaka emindyangwini na le rixakeni

4.5.3.1 Homu ya ntlhohe a yi na ntswamba.

Nhlamuselo: Wansati loko a xongile, loko ji nge singe [loko a nga ri xiphunta] i noyi. **No. 238**

4.5.3.2 Mbhuri a xi hetu.

Nhlamuselo: Wansati wo saseka a nga hetisekangi. **No. 858**

4.5.3.3 Xinyanyana xi voniwa hi timpapa.

Nhlamuselo: Wansati wa mahanyelo yo biha u tiviwa hindlela leyi a tibombisaka hi yona. **No. 339**

Swivuriso swa 4.5.3.1 na 4.5.3.2 swi na vuxaka na swivuriso swa 4.5.1.5. Hi pananisile swivuriso leswi swa 4.5.3.1 na 4.5.3.2, na xivuriso xa 4.5.3.3. Nsusumeto wa ku xaxameta swivuriso leswi hindlela leyi hileswi vaxisati va xoperisiwaka xiswona kusuka eka xivumbeko, fambelo na ambalelo ra vona. Hinkwaswo leswi swi tirhisiwa tanihi ndlela ya ku vumba vusoli lebyi hetelelaka byi tirhisiwile ku hlawulekisa vaxisati hi tihlo ra mboyamelatlhelorin'we. Hi marito man'wana, i switsongo swinene leswi tekiwaka tanihi swihlawulekisi swa matimba leswi paluxaka vumunhu bya vona.

6. Swiluva swa misava – Mayevu, F.S. na Marivate, C.T.D.

1. Vavasati swiluva swa misava,
2. Vavasati vulombe bya vutomi,
3. Vavasati swiluva swa vavanuna,
4. Vutomi bya nandziha
5. Hikokwalaho ka vukoho bya n'wina,
6. Vutomi bya vevuka

7. Hikokwalaho ka n'wina,
8. Hi na miti hikokwalaho ka n'wina.

9. **Hina tinyoxi ha gomulana,**
10. **Hi gomulanela swo swiluva,**
11. **Hi gomulanela byo vulombe,**
12. Yin'wana ni yin'wana yi ku:
13. "I xiluva xa mina!
14. I xiluva xa mina!"
15. Hi tsakela ku mi vona,
16. Hi mi vonela ku tsaka.

17. Kambe nkarhi wun'wana,
18. **Mi mikwana ya xinyanyi,**
19. **Mi xeka hala ni hala;**
20. **Hi n'wina swikaringana,**
21. **Swikaringana swo kariha,**
22. **Swikaringana swo xeka**
23. **Ematshan'wini yo khutula,**
24. **Hi n'wina mbholovisana.**
25. Xana loko murhi wu nga ri na swiluva,
26. Wa tsakisa xana?
27. Misava yona?
28. A hi ta va hi ri kwihi xana?
29. Hina tinyoxi ta misava,
30. Vutomi a byi ta nyangatsa,
31. Ematshan'wini yo nyanganya;
32. Kambe sweswi hi le kaya.

7. Wansati – Mayevu, F.S. na Marivate, C.T.D.

1. Hikwalaho ka xivundza,
2. Adam a kombela ka Yehovha,
3. Wo dzumba no dyangata na yena,
4. Yehovha a yingisa xirilo xa Adam.

5. Adam a biwa hi vurhongo,
6. A vinjanisa ni mantonoro ri lo hosi!
7. Yehovha a konyomola rivambu,
8. Leswo a ta "khandha" wo hungasa na yena.

9. Swi nga leswi wansati a kulaka,
10. **Ha! U nga ha n'wi khoma xikatla?**
11. **Phela no dzivula ku dzivuriwile.**
12. **Ko twala ntsena "Lowu i muti wa mina."**

13. Loko rirhandzu ra ha sungula, Hinkwaswo i swinene.
14. Rirhandzu ra kona ro nkhulee!
15. **Ni xiritwana xa kona! Lembe a ri heli a hlomisiwile,**
16. **U nga ha n'wi tiva leswo hi ye' wa xiritwana?**

17. Xichavo ni mafundzha swa ha ri kona?
18. Loko ri xile wo tshamela ku demeteriwa.
19. Maxaka ya nuna ya nga ha wu tsema?
20. Ivi nomo wu nga yimiseriwi henhla?

21. Swona mi nga dya byi rhelela?
22. Ha! U ta va ni xivindzi xo fika kwihi?
23. **Hey! Hi ri wansati wa leva**
24. **Loko dyambu ri ku pee, masiku hinkwawo,**
25. U fanele ku va la' kaya,

26. "Kasi hi swona a wu ndzi tekela swona?"

8. Wansati – Ndhambi, I.E.P.

1. I ncini?
2. n'wi vone phewukeni
3. ntshwimbirisano
4. swiluva
5. timbilu
6. **ta hlamba timbilu hi swiluva**
7. ku nun'hwela

8. nhloko i mpfilumpfilu

9. ku hleka
10. ku monya
11. ku rila
12. khekhenene ra kona
13. xiya-xiya

14. hoko ya tihonci

15. fambelo

16. n'wayitelelo

17. swolelo

18. xiselo

19. hi wo' matlharhi

20. ya ku hanyisa

21. ndhuma be

22. ke'ndliwa yini

23. ku nga na yini

24. ku nyenyela

25. **ku nembuka**

26. **ku tidya**

27. **tinkokola**

28. **tshwatshwatshwa**

29. **dlakuta**

30. moya ni ripfalo

31. inge swa ha hanya

32. kasi Delilah u file

33. i ncini

34. vutlharhi i mahlo

35. **ku hanana i mmiri**

36. **vunjhinga i swambalo**

37. ku gingirika i nomo

38. vumunhu i Eva

39. rirhandzu i khwiri ku xurha

40. ripfalo i vuloyi

41. makumo hi lawa

42. ku sele yini

43. **vuxungu**

44. **vuguja**

45. tinyenya

46. ku bola

47. vuvopfu

48. **ku nuhwa**

49. **tinhongani**

50. **nkosi**

9. N'wachochovelana – Ngobeni, K.J.

1. Ma n'wi twa xana?
2. Ma n'wi vona xana?
3. Ma n'wi heta xana?
4. Hi yena n'wachochovelana.
5. A hi ntimba wa yena,
6. Xitiya-nhlana xi lo pyi!
7. Nkanu wu etlele lomo,
8. Ku hava loyi a nga n'wi tiyelaka,
9. **Hi yena hi yena,**
10. Pho, mani?
11. **Lexa nuna hi xihahati phakaa!**
12. **Ve' i xidemokrasi,**
13. **Xidemokrasi xa kwihhi?**
14. N'wana wa vanhu mbuya!
15. **U hundzuke xilema emutini wa yena.**
16. Loko ri ku pfhaa!
17. Hi luya n'wachochovelana,
18. **Loko a nga si khoma xilebvu a nga hefemuli,**
19. **Xa yena i xilebvu ntsena,**
20. Ku n'wi nyika xona,
21. U rivale n'wana sirha ekaya.
22. Laha va nge a ku ngheniwi,
23. **Hi le kaya ka yena,**
24. **U titlonya kona,**
25. **Hi laha a dyaka a nava,**
26. Swa yena swa ririsa,
27. Ku n'wi tshweta wa tindleve u rhetile.

28. Xidemokrasi hi nga xi khomi hi ncila,
29. Hikuva xi kanetana ni mihoni,
30. Kumbe xexa masiku lawa,
31. Hikuva ve' ku na *"tirights"*,
32. **Wanuna a nga ha ri nchumu.**
33. Ku ri swa yini?
34. Hikuva wanuna i wanuna,
35. **Wansati i nandza wa wanuna,**
36. Ntshuxeko wu tseme mubya,
37. **Xidemokrasi xi pandze ndzhuti wa muti,**
38. **Muti wa ha ri hava xihlungwana.**

10. Nkatanga – Baloyi, M.J.

1. Nkatanga,
2. U ndzi tsavurile elwandle ra vunhwana,
3. U ndzi byala endzeni ka mbilu yaku,
4. U ndzi cheleta hi mati layo tenga,
5. U nyunyetela ni manyoro ya kona,
6. Ri kala ri mila ri phaka ni timintsu.

7. Nkatanga,
8. Swi jikile kwihi namuntlha?
9. Noyi wa kona u ta hi kwihi?
10. Namuntlha ndzi dya rikoko ra xilondza,
11. Namuntlha ndzi tshamile hi kala ro hisa,
12. Namuntlha rirhandzu eka mina ri hundzukile madyisambitsi.

13. Nkatanga,
14. **Tinhloko leti u ndzi nyikeke tona ndzi ku ti yini?**
15. **Ndzi ti komba yini tinhloko leti?**
16. **Sweswi vumundzuku bya vona byi hundzukile mungu.**

17. **Sweswi vumundzuku bya vona byi hundzukile phokolo,**

18. **Phokolo leri pomeriweke hi swivungu,**

19. **Swivungu leswa micila leyotani!**

20. Nkatanga,

21. **Yaloye u lo fika a ku komba yini swo tlula leswi ndzi nga na swona mina?**

22. **U lo ku phamela leya njhani ndyelo ya kona leyo tlula ya mina?**

23. **Swi nga ndzi tsandza ku ku swekela swakudya swa kona mina xana?**

24. **Ndzi tiyimiserile ku dlaya miehleketo ya mina leyo dadavala,**

25. A a ndzi nga swi tivi leswaku u nga kala u fika kwalano,

26. A a ndzi nga swi tivi leswaku na wena wa pfindluka loko u dungiwa,

27. A a ndzi ku rirhandzu ra wena a ri voni,

28. A a ndzi ku ri vona mina ntsena.

29. A a ndzi nga swi tivi leswaku rirhandzu ra wena ri thochile mbilu ya mina,

30. **Ri vona mavala lama yi khaviseke,**

31. **Mavala ya swihundla swo dlaya,**

32. **Swihundla swo hahlula.**

33. Nkatanga,

34. **Ndza tisola,**

35. **Ndzi rivalele,**

36. **Ndzi khomele nkatanga,**

37. **Ndzi dlayisiwile hi makolo.**

11. Manana – Chauke, H.T.

1. Hoyohoyo, wena wa vele ro pfumala xilondza!

2. U hi kurisile emaxangwini,

3. U hi ongorile emavabyini,

4. Wena, wa nomo wo pfumala ximonyo,

5. A wu hlawulanga ndluwa u siya hove exikarhi ka vana va wena.

6. **U hundzukile xingwingwavusiku emugangeni,**
7. Xikongomelonkulu ku ri ku ya handzela hina vana vaku.
8. A ri vanga kona siku hi etleleke hi ri karhi hi hlayela tinyeleti.
9. A wu ni riphume hi tlhelo ra swa vutomi hi ku angarhela.
10. U swi kotile ku khulela gondzo ra hina vana vaku.
11. Loyi a kayeleke dyondzo hi loyi a nga lo tihlawulela.
12. Tanihiloko vapfuxa leyi tipfuxaka.

13. **Manana, ndzo va ni nkheselo ra mbyana ku nga ku pulutela ncila ntsena.**
14. **Namuntlha hi dya mihandzu ya mavoko ya wena.**
15. **Manana ndza kombela, nghena emutini wa mina loko ti ri timbyana ndzi bohile.**
16. **A wu yena madyisambitsi emutini wa mina.**
17. Ndzi ba swigingi hikokwalaho ka wena namuntlha.
18. Ndza tinyungubyisa hi wena manana.
19. Ndzi ku hluvulela xihuku. Vo fana na wena va kala.

20. Xana ntila wa wena wu ta landzela hi mani ke?
21. **A wu sweka byalwa u chulula.**
22. **U vandzekela byi nga se tshila.**
23. Ndzi vuye ndzi xalamuka ndzi tiva vusiwana ku fika exivindzini xa byona.
24. Vusiwana a byi namarheli na swona bya dzudzeka.
25. Tanihiloko wena manana u nga byi andlalelanga sangu.
26. **Namuntlha lava hlakeleke miehleketo va ku pumba vuloyi,**
27. Hosi ya Tilo hi yona mbhoni ya wena.

4.5.4 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi mpingu evukatini

4.5.4.1 I ndlopfu.

Nhlamuselo: Swi vula ku teka wansati. I xilo lexikulu. **No. 20**

4.5.4.2 Ku teka i ku hoxa nyoka enkwameni/exikhwameni.

Nhlamuselo: Ku teka nsati swi vula vutihlamuleri lebyikulu kusuka eka nuna wakwe. **No. 180**

4.5.4.3 Wansati u fana na xigalana emirini.

Nhlamuselo: Ku teka nsati swa karhata. **No. 893**

12.A ndza ha tlheleli! – Ngobeni, K.J.

1. Hambi ko ba lexi dumaka,
2. Misava yi xipa hi ndzilo na xirilo,
3. Tilo ri mita mpfhuka hi nhlundzuko,
4. Timangwa ti mila timhondzo na mitshiva,
5. A ndza ha tlheleli!

6. Ndzi ba mandla na guswe ndzi vuyelela,
7. **Loko u ndzi rhule ngoma ya maxangu,**
8. **Maxangu ya ngoma ya maribye enambyeni wa tikhomba,**
9. **Tikhomba ti thagisiwa ti thagile yi va petapeta ndzhwalo wa vutomi,**
10. Ndzi ri a ndza ha tlheleli!

11. Ndzi khensa ndzi vuyelela,
12. Hikuva a ndzi nga voni mbhovo,
13. Hambi xivandla xo pfuleka,
14. Kumbe mpfutla wo rhetela kona,
15. Kambe wonge a wo hlaya mano hambu mbilu yanga

16. Loko a ri mina,
17. Endzhaku a ndza ha cingeli,
18. Ndzi nga ta fana ni nkata Lota.
19. Hambu ximbhembhe-makundzumula-mpfula-ya-mu-na-kan'we ekaNjhakanjhaka,

20. Xi nga vuya xi kundzumula mimondzo na mindzhengha,

21. A ndza ha tlheleli!

22. Leswi voneke hi mina swi vone hi mina,

23. I ta le ngomeni a ti boxeriwi maxuvuru,

24. Ntsena ku byela tsolo,

25. Kumbe loko wo ndzi xavela vutomi,

26. Ndzi nga ku tshweta murhi wa tindleve.

27. A ndzi ri exipanereni,

28. A ndzi khida exidziveni xa makala ya ntshwavusiku,

29. A ndzi hluleka hambu ku titshuva kunene loku!

30. Ku tshukunyukanyana a wu ri ntirho,

31. Ku pelelwanyana a wu ri nandzu,

32. Ku xewetanyana xaka kumbe munghana, mutirhikolorhi kona a ndza ha vuli,

33. Ku khohlolanyana a wu ta pfurisiwa hinkwato na ta le mpfungwe,

34. Xaka a ri hundzuke nyoka.

35. Vutomi a a ndzi nga byi tivi,

36. Ku n'wi rhetela swi ndzi pfule mahlo ya vuxaka na rirhandzu,

37. Rirhandzu leri a ndzo ri khwenga kunene,

38. Rirhandzu ra ku hingakanyiwa ni vamina,

39. A ndza ha tlheleli eEgipita.

13. A mi swi tshamelanga! – Phakula, N.W.

1. A hi ku nandziha ka wena rirhandzu ndziwena!
2. Mulungi waku wa wu tiva ntirho wakwe ke!
3. Futhi u tinyikile nkarhi a ku sweka u vupfa vupfani mpela!
4. Vutsokomberi byaku a byi pimeki byi entile bya mayini,
5. Loyi a nge u ku khomile hi xandla wa hembra!

6. Siku ndzi ku ringeke wena rirhandzu a ndzo pengapenga kunene,
7. Ndzi kalakala hi mbilu ndzi navela ku vikela misava hinkwayo,
8. N'wana jaha xi ri karhi xi ndzi hakutela ta le makorhweni ya mbilu.
9. Ndzi rhurhumela bya la thivuriweke hi switshetshele,
10. Ndzi gobagoba ndzi pfuka ehansi hi vunandzi bya rirhandzu.

11. A ndzi ri xikangalafula ndzi endliwa xitshakatankaka,
12. **Ndzi kandziyeriwa na hi vampheheleni,**
13. **Kasi xi le ndleleni n'wana Jeke na Solani,**
14. Jaha ro ke swisolo hi xiyimo no tiva timhaka ta rona,
15. Ri ndzi bukutela hi ntswotswotswo ndzi vuyeteleka ndzi va munhu.

16. Leswo swi ntsena ndza kanakana,
17. Lava nge va tsema vo penga?
18. Kumbe na leri ra ka mina jaha ri bile kona kwale mananga,
19. Ri ya vuya ri ri karhi ri ngengemisa khuwana ra rirhandzu,
20. U nga chavi, ndzi chululeli rona hinkwaro u ku ri bi!

21. **Futhi a ndzi lavi ku twa nchumu hi wena,**
22. **Leswi ndzi swi tweke a ndzi lavi ku ringisa munhu,**
23. **Swi ba mina ni xiviri xanga ntsena.**
24. A va ye va ya vabyela le kule le va tshakateriwa kunene!
25. A ndzi lavi ku hlambeleriwa mina.

26. Ndzi nga kamana na munhu dovana ri kala ri ntlurhuka mina.
27. **Ndzi nga fambela munhu a vuya a rhwele xibelana enhlokweni mina.**
28. **Ndzi nga ha tisungela wena dyambu xi lo hosi, mina.**
29. **Ndzi nga bejela dyambu ri huma hi le vupeladyambu ndzi nge ku tshiki mina.**
30. **Ndzi nga ha khaluta eka leyi misava loko u nga ndzi nyumbhukela mina.**

14. Tshengwe ra lerhisa – Marhanele, M.M.

1. Loko u nga wu voni mumu;
2. U kokiwa hi ngati ya manyunyu,
3. Yo rhwala tshengwe u ri fumba emutini,
4. U ta twa u nga twi!

- 5. Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu,**
6. A a ri lunghele nguva ya tolo ya swikhafu,
7. Nkarhi lowu swirin'wa a swi ri matutu,
8. Ndyangu hinkwawo a wu dya wu ku ndanguu!

9. Eka nkarhi lowu ku vunga tshengwe,
- 10. I ku tshama ehenhla ka mpukutu wa miseve,**
- 11. Leyi nga ta ku rhengula mindzuku leyi hinkwayo,**
12. U hundzuka xihlekiso xa misava hinkwayo.

13. Tshengwe ri ve ni wa rona nkarhi,
14. Nkarhi wo bomba hi swipereta,
- 15. Wanuna a ri karhi a ba xinari,**
16. Kambe sweswi ku lo sala ku hlambanyisa.

17. Hi nkano ya marahani,
18. Tshengwe ri lerhise ni tinkanyamba;
19. Ti hundzuka vamabongela-tshuka,
20. Hikuva loko to nqwaa, ni tshengwe, mahlo kovee!

21. Hi ri muti wa tshengwe i tlakula-va-xurhe,
22. Tshengwe ri fuwe vukwele ni rivengo,
- 23. Vavasati va lowu nkarhi,**
- 24. A hi vona vo orha ndzilo wa xitiko xin'we.**

15. Tshengwe – Marhanele, M.M. et.al.

1. Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu,
2. Loko u nga ri heti ri helela
3. Ri ta ku komba xipuku xa nhlekani,
4. Tshengwe ra rheta ro tshaputshapuu!
5. Tanihi ritshapu ra hunga.
6. Se u ta ri ta hi kwihi u siya kwihi?
7. Swona u ta ri khoma hi kwihi laha ri khomekaka?

8. **Loko u nga ri hlayeli kahle tshengwe,**
9. **A ri hambananga na guma ra tinyoxi,**
10. **Tinyoxi ta le bakweni ra mondzo;**
11. **Phela tinyoxi i swigevenga leswikulu,**
12. **Loko ti hambane na Muvhulu hi leto hlundzuka,**
13. **Ta yi dlaya mbyana.**
14. Se wena ti nga ku tsandzeka hi leri nge yini?

15. Loko tshengwe u ri koka u ri tisa endyangu,
16. Hambu ndzalo yo nghena yi nghenile emutini
17. **Tinghala leti u ti fuyeke ti nge tshiki ku vomba.**
18. **Tindlopfu leti u ti lovoleke ti nge tsan'wi ku kwanga,**
19. **Tinsuna leti u ti yengeke ti to kho, ku n'inin'ita,**
20. Hikuva hambu ti dyela eswitikweni swo hambana,
21. Hinkwato ti wu lava hi mahlongati nsingu wa muti.

22. Swona loko u fuwe tshengwe
23. Mhamba ya muti u ta yi pfuxa ha yini?
24. Swimangatlalani leswi ngheneke hi le mahosi,
25. Kumbi leswi swekeriweke rihojahoja ra le xihundleni,
26. U ta swi phahla hi mhamba yihi?
27. Hikuva hambu wa swi phahla hambu a wu swi phahli;

28. Swi tive leswaku u tinghenisa entangeni wa swiyila.

29. Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu

30. Loko u nga ri heti ri helela

31. Ri ta ku komba xipuku xa nhlekani

32. Tshengwe ra rheta ro tshaputshapuu!

33. Tanihi ritshapu ra hunga.

34. Se u ta ri ta hi kwihhi u siya kwihhi?

35. Swona u ta ri khoma hi kwihhi laha ri khomekaka?

4.5.5 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vasati eka vanuna va vona handle ko va na rito ehenhla ka vukati bya vona

4.5.5.1 Murhu wa mbyana ku halata n'winyi.

Nhlamuselo: Nsati wa dlakuta u tshikiwa hi nuna wakwe. **NO. 301**

4.5.5.2 U ni manyunyu ya xitsotso xo bebula nuna xi siya n'wana.

Nhlamuselo: Wansati loyi a rhandzaka nuna a tshika n'wana. **No. 392**

4.5.5.3 Wanuna a nga famberwi.

Nhlamuselo: A swi sasekangi loko wansati a yela wanuna; hi yena wanuna la fanelaka ku yela wansati. **No. 866**

4.5.5.4 X'endza na musu, tshuri na nkamba u ta swi kuma emahlweni.

Nhlamuselo: Wanuna, hambi a famba a nga ri na nsati na ndyangu u ta kuma van'wana emahlweni. **No. 878**

4.5.5.5 Loko timbuti ti lahleka ti tlhela ti vuya.

Nhlamuselo: Wansati loko a famba handle ka nandzu u ta tivuyela. **No. 258**

4.5.5.6 Nhwanyana i huku yo khomela vaendzi.

Nhlamuselo: Nhwanyana loko a tekiwa u ta siya muti xivundzeni, a famba. **No. 318**

16. Vukati i mbilu – Magaisa, J.M.

1. Gezani xiporo xi tsemekile;
2. Swikwembu swakwe swi yila Valungu,
3. Loko ri xile ntirho i ku byi chucha,
4. **Nsati ni vana va hanya hi rikoko ra xilondzo,**
5. **Va ambala tatana va hlova hi manana.**

6. **Nsati u hundzukile rikavakava,**
7. **Vana va hundzana ntsena hi masiku,**
8. **Lomu mathumbanini migiva yi namba hi magume,**
9. Milenge ya N'wa-Risenga i thayere;
10. Maxangu eka yena i mukhuhlwana.

11. Gezani u hundzukile xiphongo xa mahlanga,
12. Lomu ri n'wi pelelaka kona hi le kaya,
13. Lomu vanhwinu u famba bya xifufunhunu,
14. Xiburukwana i tinjhovo,
15. Loko a famba wo byambula.

16. Swihlangi i marhambu ntsena,
17. Swikhwidyana swa swona i tincindha;
18. Swivokwana ni swinengana i tinhi,
19. Ku i vanhu wo vo hi mahlo,
20. Swi dzuvurile bya mbhongolo hi ku sewula ka timpfula.

21. Miri ya swona i magegetsu,
22. Min'wala yi rimarimile swimidyana swa swona,
23. Loko ri perile swo kufumetana,
24. Xinkwa ni kofi i xiyila,
25. Vaakelani mano ya swona se va ma lemukile.

26. N'wana wa muakelani u rhwale ximarha,
27. Ku swi phemela swi fanele ku n'wi bebula,
28. Swimovhana swa tata wakwe u korwile,
29. Yena phela u dya a khigela
30. Vusiwana eka yena i n'wendzi wa malolo.

31. Ndlala yi nga ndlala;
32. Vana va swihlangi munhu nkulu phi!
33. "Hi phemele phela"
34. Xi phema xi cukumeta xi hleka,
35. Vana va nghohe ya – Abraham va hundzukile timbhongolo.
36. Sweswi mpfula yi nile,
37. **N'wa-Risenga swilemu u hava,**
38. **Ku jekula u ta byala nkami?**
39. **Le nhoveni nsimu i majani,**
40. Gezani u tsendzeleka ni matsima.

41. Kaya ra Gezani ku handza n'hwari.
42. U hlangana ni vamuti hi vurhongo,
43. Ndlala yi dyondzisa vana xikolo xa rintiho,
44. **N'wa-Risenga ku tlhelela kaya wa chava,**
45. **Risenga cuma a nga celelanga.**

46. **Loko o tshuka a ri vekile u ta vuya hi xibububu,**
 47. **Risenga u bava a khalakhasa,**
 48. **“Tiyisela n’wananga, vukati i mbilu”**
 49. Vana i vukwera hi ku basuluka,
 50. Sweswi xihangalasi u swi kotile,
 51. Vana va dyiwe hi aredzi,
 52. Vana va nghohe ya Adam na Evha;
 53. Swa nyumisa ku vona vukwembu byi kurha,
 54. Vulolo a va puti va puta vusiwana.

17. Huku ni matandza ya yona – Mahuntsi, M.T.

1. Wanuna ndziwena u mbyana,
2. U mbyana ya milenge mimbirhi, huhuhuu!
3. U ndzi totile botere emahlweni,
4. U ndzi byela leswaku u ta koka rhangani vana va rona,
5. U ndzi byela leswaku n’wana a hi wa un’we.

6. Leswi na mina xivundza a xi ndzi dlaya,
7. Xivundza xo tshama emachiweni,
8. Ndzi vungavungile maguja ya mina ndzi ku landza,
9. **Ndzi hundzula ndyangu wa mina marhumbi,**
10. **Ndzi rhurha ndzi ta tshama na wena,**
11. Ndzi ehleketa leswaku u wanuna hi ta aka ndyangu swin’we,
12. Kasi wo va wanuna sweswi u nga gwarha njhovo.
13. Kasi a ri ri khwakhwa ra sekwa mavonelakule.

14. Namuntlha u ndzi komba mihlolo,
15. U ndzi komba mihlolo dyambu xi lo hosi!
16. U hlanta mahlanta u tlhela u dya!
17. **U dya huku na matandza ya yona, a wu xoni?**

18. **U ndzi hundzula mukon'wana wa wena mina,**

19. Rihandzu ra kona ri etlerile kwihl?

20. Kambe wa hamba mbyana ndziwena!

21. Na wa wena ndyangu wu ta hundzuka rhumbi.

22. Ndzi ta gotsa maguja ya mina ndzi tlhelela emachiweni.

23. Ana vatolo va ri emarhumbini va tlhelela,

24. Laha ku nga tlheleriwiki hi le khwirini ra manana.

25. Loko a ri wena u ta ya bolela endzhutini,

26. U ta ya hanya hi tintshutshu na timbyana kuloni hikuva u mbyana.

18. I nyiko yakwe – Baloyi M.J.

1. I nyiko yakwe,

2. Yena na peninsele i mahahlwa.

3. I xiyila ku n'wi vikela hi ta rifu ra makwavo,

4. U ta rungulela hi nhlanukelo ntsena.

5. **Nsati na vana xo va xiwelo ntsena.**

6. Na vana va kona o khensa xo xivongo ntsena.

7. I nyiko yakwe,

8. Futhi u nge n'wi damurhuti.

9. **Saka ra mugayo a ri kayiveli endzhaku ka rivanti,**

10. **Nyama yona onge o xavela nkhangano.**

11. Nkarhi wona u tshama a ri hava,

12. Nkarhi wo dya mabulo ku lo sala ku hlambanyisa ntsena.

13. **Nsati u ambexiwile nala wa mihlolo,**

14. **Mihlolo ya nuna loyi a nga fa a ri karhi a ha copeta.**

15. Vabvana kuloni loko va n'wi vona va ri va kayela,

16. Loko va n'wi vona a ba hi movha wa manyunyuu.

17. I nyiko yakwe,

18. Futhi u nge n'wi damurhuti.

19. Vambuyangwana va ri va kayela,
20. A va swi tivi leswaku movha a hi nuna.
21. A va swi tivi leswaku swilovolovo a hi nuna.
22. A va swi tivi leswaku xuma a hi nuna.
23. A va swi tivi leswaku vudyeladyela a hi vukati.
24. A va swi tivi leswaku nuna a hi xambhulele xo phephisa mumu na mpfula
ntsena.
25. I nyiko yakwe,
26. Futhi u nge n'wi damurhuti.

27. Futhi leswi nga ehansi ka xihlungwana swona a wu nge swi hetu,
28. Eka yena a swi vuli nchumu ku dya ekhefina,
29. Swa le kaya swakudya swa hlwela ku vupfa.
30. U dya a ri karhi a hefemulela vutivi ephepheni ro basa paa!
31. Phepha ri kala ri ku dzwii, hi vutivi byo k'enta.
32. **Ndyelo yakwe ekaya yi hundzuka ya xin'wanakaji.**
33. I nyiko yakwe,
34. Futhi u nge n'wi damurhuti.

35. **U hanya emisaveni yakwe yexe,**
36. Eka leyi misava ku lo sala xifaniso ntsena.
37. Nchumayilo wakwe ekerekeni wu dinga byongo byo hluteka,
38. A hi mani na mani a nga twisisaka mongo wa wona.
39. Eka hina vampheheleni yo na yi xa.
40. Lava vurhongo byo tshama va khomile,
41. Byo fayana byi fayanile ku kala a pfluxa hi 'Amen'.
42. I nyiko yakwe,
43. Futhi u nge n'wi damurhuti.

44. Mpahla ya kona yo titiva,
 45. O chava ko ku byambula ntsena,
 46. Ntsena o chava ku hlolela tiko.
 47. Byongo byakwe na ntsumbu wakwe swa landzulana.
 48. Vurhongo bya kona ko va muguzalala ntsena,
 49. **Nsati u nyengiwa bya noyi hi nkarhi wa valoyi.**
 50. **Nsati u to twa hi xixika xa ximumu.**
 51. Yena u dunga hi vutivi lebyi a lavaka ku byi nhlata ephepheni,
 52. Byi nga se n'wi xupukela.
 53. I nyiko yakwe,
 54. Futhi u nge n'wi damurhuti.
55. Nsati u kale a tsema vun'anga byo tiphandzhela,
 56. **Xo kombela va nga hlawuliki,**
 57. **Xinghunghumana xo, ndzi kwala ndzhaku!**
 58. Xi fika xi tikumela ndhawu yo wisa kona,
 59. Xi ku tikitiki, kwala ndlwini ya vona,
 60. Xi yimela ku nhlata bya xona vutivi bya muyangavuyi.
 61. I nyiko yakwe,
 62. Futhi u nge n'wi damurhuti.
63. Yena na leswo va ngheneriwile laha kaya yo na yi xa,
 64. A swi n'wi tovi helo,
 65. Wa ha ri kwale tikweni rakwe yexe.
 66. Ya yena nyiko a ya ha lawuleki,
 67. **U ta mukela ndzhwalo siku vuxungu byi n'wi pyopyaka bya mamba ya
 ntima dzwi!**
 68. Na leswo swi tise ku yini wu to va Garingani wa Garingani!
 69. I nyiko yakwe,
 70. Futhi u nge n'wi damurhuti.
 71. Na wena u na ya wena nyiko.
 72. Xana u yi tirhisa njhani nyiko yaku?

19. Ra dzindza – Malungana, M.

1. Mindyangu ya namuntlha yi khome hi ritukulu,
2. Yi orha switiko swa khombo,
3. Ndlati ya madzolonga ya baleka,
4. Xipululu xi tshikele mandza ya xona emindyangwini,
5. Mindyangu yo khoma timbilu loko ri dzindza ri hatima.

6. Tinxangu ta mindyangu ti khomisa nsululwana,
7. Namuntlha emindyangwini ku handza n'hwari,
8. Matsune ni nkati a yi vhikeki,
9. Yi minya ku minya,
10. Ku sala switlakati swa swiketi ni maburuku.
11. Mahlo yanga ya phutsela hi riphimela,
12. Ku vona mitsumbu ya ndyangu yi lo nhavululu!
13. Bombo ra namuntlha ra nuha,
14. I bombo muni ro bomba hi xikhohlola-rifu,
15. Tinhlampfu ta xona ti dlidlimbetela vukati emasirheni.

16. I nkuzi muni yo loko ti gomolana,
17. Yi yayarhela ntlhambi hinkwavo bii!
18. Ni mugulugudela wa marhole wo hava xisandzu wu kukuriwa,
19. Ku sala xivala na migotlo ya tingana,
20. **Hakunene mapapa ya fuwe mpfula na ndlati.**

21. Mindyangu i mpfurhampfurha,
22. Wun'wana u ri xa n'hwari loko un'wana a ku xa nkengere,
23. Tinghumendlhana ta tiko tshovani swiphundla mi timela nhova,
24. Layani tinhloko ta mindyangu ti ta kota ku vohla vukarhi
25. Hikuva minete yin'wana ni yin'wana xigitsi xi hlanta rifu
mindyangwini,

26. **Vatshiveri na swiciwana va dyela enghinghiyeni,**
27. Swihlungwana swi fihle swo tala,
28. Phela mpfula ya xihangu yi siya maphokolo emindyangwini.

20. Makumaswivupfile – Baloyi, M.J.

1. Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,
2. Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo,
3. Xi lava laha ku weke xidunana ntsena,
4. Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,
5. Handlekaloko ndzalama ya ha vangamanyana xa nyokovela.

6. Laha xi hlavelelaka kona risimu ro chavelela mi nge yi lavi na “Amen”,
7. Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!
8. **Miganga ya le kusuhi hinkwayo xi dumile duu!**
9. Xi khokhomela ni le malwangwini lama ha beleriweriwaka ehansi ku ta tlatlekiwa,
10. Xi lerhisa hinkwato tintswewe a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu.

11. **Le kaya onge xi n’wi tirhisela murhi mutshiveri,**
12. Vhiki a hi nchumu xi nga vonakanga laha kaya,
13. I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhivilichi.
14. Laha xi humaka kona xi siya ndlala ntsena,
15. **Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n’winyi a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo.**

16. Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamerile xa hlasela!
17. Futhi a xi na mukhokheri, milomo yi tshama yi xipelanile.
18. Lavo ka’ mano mbuyangwana vo pfulela va tshika,
19. Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena,

20. Laha xi fambaka kona xi twala risema ra nyuku wa lava tietleleleke khole.

21. U nga dungu xihlovo – Phakula, N.W.

1. Leswi mi ngo hlambelana emahlweni ka vanhu, ya kona mati yo kala xilavi?
2. Mundzuku mi ta tlhelelanisana ku yini?
3. Tolo kunene a swi ri swinene swa n'wina vambirhi.
4. Buti n'wana mhani emarhumbini va tlhelela.
5. Munhu u hlambanya se a lo gaa, hi xikosi ntsena.

6. Buti u nga tikhalambisi hi ku poyila nsati,
7. Nsati loyi a nga yena a mi humeseke elawini ra tinghwendza,
8. Nsati loyi mi nga n'wi hlawula exikarhi ka vavasati va ntsandzavahlayi,
9. Nsati loyi a mi hamba mi tiba xifuva mi ku wo fana na yena a nga kona emisaveni hinkwayo.
10. Se namuntlha ku lo tswariwa wo fana kumbe ku tlula yena?

11. Buti, u ta tikomba yini tihloko leti u n'wi rhwexeke tona namuntlha?
12. Leswi mi ngo famba mi peperha ta le hansa ka xihlungwana a mi nga tisoli?
13. Leswi mi ngo hlambela xihlovo mundzuku mi ya timula kwihi torha?
14. Leswi u ngo ticelela sirha wa ha hanya n'wana manana u ta etlela vurhongo?
15. U nga yi hi vanhu n'wana mhani, emarhumbini va tlhelela.

16. Leswi tolo wa siku mi nga te mi ta hambanyisiwa hi rifu ke?
17. Kumbe se rifu ri se ri gongondzile ekamareni ya wena buti?
18. Hi vikele na hinavu hi ta famba hi lava homu,
19. Homu yo phamela vayoweri na vakhandlivahlonge,
20. Hi ta wisa ku hlamula vana miharihari.

4.5.6 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga hetisekangiki eka mahanyelo ya vona hambiloko va kumeka va xongile

4.5.6.1 Kuwa lero tshwuka a ri kali swivungu endzeni.

Nhlamuselo: Nhwana lowo saseka, loko a nga lowi, wa loloha, kumbe wa yiva, kumbe wa kariha, kumbe u na mona. **No. 902**

22. Xirereso xo basa – Marhanele, M.M.

1. Xi basile xirereso xi lo paa!
2. Wongi xo hlamba hi ntswamba,
3. Kambe vumunhu bya xona bya kanakanisa.

4. Xirereso xo basa a hi huku;
5. Xi bebule vutlhari bya makondlo,
6. Lebyo luma byi pfurheta.

7. Xirereso xo basa a hi xinkenkela;
8. Xo va mamba yo fundza vuxungu;
9. Yi zula na byona kambe a byi yi dlayi.

10. Xirereso xo basa a hi nchumu no va nchumu;
11. Vutomi bya xona byi dluvekeriwe evuhuzeni;
12. Vuhuza byo “chomana” na va’soro.

13. Loko u fuwe lexo basa paa!
14. Hambi wo xi fungha wo tlanga ni nketani;
15. Vupapa bya xona byi ta ku papaxarisa.

16. Loko wo xi sala endzhaku xihandza-matala lexi,
17. U landzelela masema ya la’xi handzelaka kona swikukwana,
18. U hembile vutomi byi ta ku wimba u ku gibidii!

19. Xirereso xo basa paa; i noto,
20. Swa antswa u sevelana ni lexa ntima dzwii!
21. Kumbe lexa ritshuri xi nga ta ku nyika nhloko.

4.5.7 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava ntirhonkulu wa vona ku nga ku hlenga vukati na ku veleka vana ntsena

4.5.7.1 Mhangela loko yi nga ri na vana, i mavala ntsena.

Nhlamuselo: Loko wansati a sasekile kambe a nga ri na vana a swi pfuni nchumu. **No. 363**

4.5.7.2 Ku karhala ka nyimba i ku veleka./Ku vupfa ka nyimba i ku veleka.

Nhlamuselo: Nyimba a yi faneri ku karhala, vutomi byi tlula ku karhala loku humaka ka byona, vutomi byi nga ka byi nga eneri ni siku rin'we. **No. 765**

23. Ti tsimbile mikanyi – Baloyi, M.J.

1. Nyamusori u ti haxile ti ku tlangandla, erivaleni.
2. Ina, u rhangile hi ku ti pfurhetela,
3. Hi vula yena mukombera wa marhambu,
4. A boxa na mavito yakwe hinkwawo,
5. Ku katsa ni ra vuhlangi.
6. Nyamusoro a ti haxa kutani a dzungudza nhloko,
7. A ti vuyetela a ti haxa nakambe,
8. Kutani a dzungudza nhloko;
9. A ku, ti tsimbile mikanyi,
10. I xinyami ntsena ku lo dzwii!
11. A ka ha ri na nchumu laha, nyanisi!

12. Vukati i vukati sweswo,
13. Homa yi bile tsolo,
14. Ti ba mantsune,
15. Nkate wa khana laha!
16. Rivoni ra mantsune ri timekile,
17. Xinyami lexi hi xona xi vangaka hoyihoyi laha mutini.
18. Njhini k'o sala vito ntsena,
19. Muchini luwa wa tolo ko sala ku hlambanyisa ntsena,
20. Swichi yi wile i hoyihoyi ntsena laha mutini.

21. Ku tiphandzela lokuyannkate i ndlela!
22. Swona i mani a nga tiyiselaka ku tshamela ndlala mavoko ya helerile?
23. Phela yena tikonkolo ta ha ri kona.
24. Phela yena wa ha ri vupfisa tshuri.
25. Phela yena ku pfhumbula a nga swi twi nchumu.
26. Phela u to twa hi madyota ntsena,
27. Phela tshuri ku ri vupfisa a swi chacheriwi marhonge.
28. Phela laha ti vuya ti nga khayimiwanga.
29. Phela tshelwa a ri khi nchumu loko ro ta ri nga tanga.

30. Rigombo leriya ra Khazamula ko va ku banga manyala ntsena,
31. Manyala ya ku gugurhuteka exinyamini handle ka muphalari.
32. Malumbaxuma n'wi tshikeni a tihanyela a nga na nandzu.
33. Tshikani ngati ya Hosi yi tihefemulela,
34. Leswi ndyelo yi nga thyaka ra meno phamelani xivumbiwa xa Hosi.

35. Nyamusoro u boxile ngoma,
36. Ngoma ya timbyana.
37. Hoyihoyi ya ha ri ya yini laha mutini?
38. Rigombo ra ha ri ra yini laha ndyangwini?
39. Wena nkhenza xivongo loko xi ri karhi xi kula ntsena.
40. Wena khensa loko vito raku ri nava ri duma,

41. Ri duma ri ku du, ri siya ndhuma ntsena.

24. Dzingamuti – Ngobeni, K.J.

1. Hi chava na ku bula xitswatsi loko u ri kona,
2. Hi chava ku ku dlaya tindleve,
3. Hi ta tikhoma ku fikela rini?
4. U ta vutiwa rini?
5. Loko swi nga ri tano, u ta helela kwihi?

6. Ku chachamisa van'wana loko ri xile,
7. U tsakela swona,
8. Wo nyenyiwa ke?
9. Vamatlhari a va ku voni xana?
10. Kasi u lo yini wena?

11. Tintangha ti fambeterile bi!
12. Ku sele wena,
13. Kho, ku jika na masana na mindzhuti!
14. A wu na xo xi endla,
15. Matsalwa ma tsandzile.

16. Ku vuriwa mhani ke?
17. A wu swi lavi?
18. U ehleketa yini loko ri xile?
19. Ringeta ku tianakanya,
20. U yimela timhaka ta wena.

25. Swi chupukile kwihi? – Ngobeni, K.J.

1. Vavanuna xalamukani, vurhongo byi tsuvukile,
2. Pfukani evurhongweni, dyambu ri xile,
3. I mani a nga mi humba mano xana?
4. I mani a nga mi dlaya bombo ra miehleketo xana?
5. Xalamukani ka!
6. Vurhonga byi tsuvukile.

7. Vavasati na vona i vanhu,
8. Va ni mfanelo yo hanya emisaveni.
9. Va ni mfanelo yo hlayisiwa,
10. Mi va kandziyerile swi ringene.
11. Vavasati i vanhu tanihi van'wana.
12. Mi ta va wisisa loko swi te yini?

13. Tiko ri rila hi n'wina vavanuna,
14. Hikokwalaho ka vumbabva lebyi endliwaka ehenhla ka vavasati.
15. Vavasati a va ha n'wi tshembi munhu wa xinuna,
16. Loko va vona wanuna va khoma hi rhumbyana,
17. Xana mi fularhela yini timfanelo ta ximunhu ke?
18. Xana mi va pfinyela yini?
19. Kasi a hi tintangha ta n'wina?

20. Xana swi chupuke loko swi fika kwihi?
21. Ku tshembeka ka n'wina ku helele kwihi?
22. Ku tikhoma ka n'wina ku mitiwile hi yini?
23. Xana mi lo kumana na yini?
24. Xana a mi swi tivi leswo timfanelo i bandi ra vumunhu ke!
25. I mani a nga mi dlaya timpfalo lero kala mi pfinyetela vana ke?
26. Va ta ya hanya kwihi xana?

27. Vavanuna tshikani ku xanisa vavasati,
28. Xana ma ha ti tsundzuka timfanelo ta vana naa?
29. Vavanuna tshikani ku pfinya vana vaxisati.
30. Vana va hina vaxisati hi yona ndhaka ya hina,
31. Vana ni timfanelo to khomiwa ximunhu na vona.
32. Vavanuna a hi hlonipheni vaxisati.

26. U fana na mani? – Marhanele, M.M.

1. N'wana loyi u humile,
2. U humile endleleni,
3. U tihanyela byakwe yexe,
4. U swi tekela ka mani?
5. U fana na mani?

6. Rharhi i mufundhisi,
7. Tatana u rhangela xichava,
8. Mana wakwe i mudyondzisi,
9. U rhangela vamanana va muganga,
10. Ha vambirhi i "vapfumeri".

11. Risenga na nghamu va na ndzhuti,
12. Va xiximiwa tanihi tihosi,
13. Loko va vulavula va twiwa,
14. Endyangwini wa vona ku horile,
15. Eku hanyeni va kokisana, a va kokelani.

16. Swa le mandleni va na swona,
17. Dyindlu i dya mangatsila,
18. Vaswirhundzu va andlala ndloti,
19. Kambe ri kona jaha rin'we,
20. Leri faneleke ku yisa xivongo emahlweni,

21. Laha kona tincuva ti pyile.
22. Tereka a xi byi tlhavi na munhu,
23. Xikolo endleleni thya!
24. Eswinhwanyetanini kona wa vava,
25. Xi tiendla gama ra nsele,
26. Kahlekahle Risenga u tsandzekile,
27. Fole lerikulu ri xi dungulukisile,
28. Laha mubya wu tlibukile,
29. Nsati wa vanhu u lo huma moya,
30. Nhwembe yi tswale rhanga,
31. Ntsako wa mutswari wu phyile,
32. Xana Tereka u tekele mani?
33. Vatswari, vakokwana kumbe-
34. Maxaka yan'wana.

27. Mbewu yo hehliwa – Baloyi, M.J.

1. Ndzi rhwele mbewu yo bava,
2. Mbewu ya mina yi hehliwile,
3. Xo fa tihlo ndzo hlala,
4. Mbilu xi nga xihlangi,
5. Na mina ndza swi navela ku va ni ndyangu.
6. Mbewu ya mina ya ndzi xisetela,
7. Loko ndza ha rindzerile,
8. Wo twa ku: 'U tlherile endleleni'.
9. Timbuva ti dyiwa endleleni,
10. Ndzi hundzukile xifunyambuva.

11. Un'wana na un'wana u bela endzeni,
12. Va ri ngati ya mina a yi fambelani na ya yena,
13. Va ri ya n'wi vabyisa,
14. Leswi va nge a va hlahluveli ke?
15. N'anga ya kona yona yi ta va yi huma eka yihi misava?

16. Vakhegula va ri ndzi tsipa tihlo,
17. Ndzi ta phepha ku beleriwa mhengu,
18. Na huku yi dya thyaka yi tisula nomo,
19. Loko yi xurhile yi vuya ekaya,
20. Loko hi tsakile ha yi tlhava hi dya hi xurha na vayeni.

4.5.8 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga khensiki tintswalo leti va kombiwaka tona hi vanuna va vona

4.5.8.1 Nsati wa ndzhaka a nga na ku sasiwa.

Nhlamuselo: Hambu u hlayisa nsati wa noni loyi u nga n'wi kuma hi ndzhaka, a nga na ku khensa nchumu. **No. 900**

4.5.9 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava rhandzaka ngopfu ku fundzhiwa, ku tekeriwa enhlokweni na ku lava ku hleteriwa bya swihlangi

4.5.9.1 Nsati wa le nhongeni a nga yingisi.

Nhlamuselo: Nsati loyi a biwaka hi nhonga masiku hinkwawo, a nga ha chavi ku biwa. **No. 897**

4.5.9.2 Nsati wo ka a nga lovorwi a nga aki muti.

Nhlamuselo: Wansati wo kala ku lovorwi a nga bohiwi vukatini. U kota ku tifambela loko a swi rhandza, a siya nuna exivundzeni. **No. 894**

4.5.9.3 Yindlu yi xonga hi ku fuleriwa.

Nhlamuselo: Wansati u xonga hi ku ambexiwa. **No. 907**

4.5.9.4 Loko u koka rirhanga, u koka na vana va rona.

Nhlamuselo: Ku teka wansati, u fanele na ku teka vana vakwe na varikwavo, u va kurisa na ku va pfuna. **No. 880**

4.5.10 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava fundzeke rifu no ka va nga ri na makungu yo tiya ehenhla ka vumundzuku bya vona

4.5.10.1 Phaphatana, timhaka ta nhlekanhi.

Nhlamuselo: I nhwana loyi a kanganyisaka jaha, kasi a nga n'wi rhandzi, u ni tin'wana timhaka. **No. 425**

28. Xi rhwele ntungu hi makatla – Magaisa, J.M.

1. Lomu xi pfaka kona i swirilo,
2. Xi vandlelele miphovo xi tshika,
3. Xi n'walalata swikhamba ni nsimu
4. Xi hadahada rithavula xi lahla,
5. Xi rhwele xivavula xa vujaha.

6. Lomu xi hundzeke kona i marhumbi;
7. Bombo ra xona i ra xihandzamatala,
8. Ta xona ti ya hi matshanga,
9. Vusiku na nhlekanhi xi hlaya switiko,
10. Misava yi tshuva dzeri ra xona.

11. Tikweni ra xona va xi lemukile vanhwana
12. Xi boxile swinon'wana xi mila timpapa,
13. Xi andzisa vusweti bya vasweti,
14. Xi tlhuya gaga xi tlolovotela xi tshika,
15. Vanhwana va sala va phima xi bile.

16. Xona i ntungu wa xithugamama,
17. Marito ya xona i nala wa nomo wa xona,
18. Mbilu ya xona i nala wa nomo wa xona,
19. Vumbhuri bya xona i muluthanyi wa vanhwana,
20. Lomu xi hundzeke kona va sala va gomolana.

21. Xona i tata wa misava,
22. Xi tswale misava xi yi thala,
23. Mandza ya xona ya byameriwa hi sava,
24. Xi hohlosa switshuka eswifuveni swa vanhwana,
25. Xi rivele rito ra misava;
26. "Jaha tsakela vuntshwa bya wena ..."

29. Xibodze xa munghana – Ngobeni, K.J.

1. I xibodze xa munghana,
2. U nga voni ku xonga ka xona,
3. Mavala ya fana na ya xa wena,
4. Ya fana swa khwatsi hikuva i yan'we,
5. U nga nambuteli bya xidzidzi,
6. Ku fana be!
7. Chava xibodze xa munghana.

8. A hi hambananga mhayi!
9. Loko u xi languta hi vurhonwana,
10. Khwatsi lexa ka wena!

11. Lexi u xi nyangaka u kolwa,
12. Xona lexi baka wa wena mombo,
13. Lexi nyakalaka makorha ya mbilu yaku,
14. Hi xona xa wena xexo.

15. U nga xi languti hi tihlo ra le mpfungwe,
16. Hikuva xi ta ku koka rinoko,
17. U nga xi susi nurhu loko mi hlangana hi mahlo,
18. Hambi xi nga xipa hi thyaka,
19. U nga xi sulasuli,
20. Futhi xi nga ku nyumisi,
21. Hikuva i xa munghana a hi xa wena.

22. Tshika xa munghana,
23. Futhi u nga xi tumbeti ekhwapeni,
24. Hikuva xi ta tshikela lomo,
25. Kutani xi tlhotlhorha mandza ya xona,
26. Vana va swona va ku hlenga bya n'weni wo chika hi le Khimbini,
27. Ku kondza u twa ku nandziha u nga ha lavi ku twa nchumu,
28. Kutani xi hlohlomuka tiko ri hlamala.

29. Chava xibodze xa munghana,
30. Xi hloniphe u nga xi naveli,
31. Hikuva na xona xa bava xi khalakhasa,
32. U nga xi lavi enyongeni,
33. Hikuva xi ta ku swirha timbilu na xona,
34. U nga kali u tihoxa lomo,
35. Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle.

36. Hambi xi nga ku tshwinyeta hi tihlo,
37. Xi tshunela kusuhi xi ku koka rinoko,
38. Xi teke tanihi makwenu wa khwiri ra nyini,

39. Hikuva xi ta onha vuxaka byenu.
40. Kanya mbilu u nga ninginiki,
41. Chuchuta miehleketo ya wena hi phoma ra ntima bya Yosefa,
42. Hikuva xibodze xa maseve i xa maseve a hi xa wena.

30. Masasana – Ngope, T.A.

1. Ntirhisano ha wu vona,
2. Kambe lowu hundzeletaweke a wu laveki.
3. Namuntlha majaha va ndzi chaverile,
4. Ngati yanga yi hundzuke vuxungu.

5. A ndzi rhurhela vahundzi va ndlela,
6. A ndzi phamela lava khomeke hi ndlala,
7. Musa wa mbilu yanga wu ndzi sivela ku hlakahla nhloko,
8. Kasi a ndzo tichela mpfundze enhlokweni.

9. Namuntlha vunhwana byanga byi ndzi landzurile,
10. Milorho yi dyiwile hi xivungwana xa AIDS,
11. Vumundzuku byanga i khele ra vugimamusi,
12. Musa wanga wa ndzi avanyisa emahlweni ka hosi.

13. Mi nga sali buruku endzhaku n'we mi seleke,
14. Vununa-nuna bya dlayisa,
15. AIDS yi kona ya dlaya,
16. Masasana u fele enhoveni!

4.6 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi kotile ku boxa endlelo ra malongoloxelo ya swithokovetselo leswi xopaxopiweke eka ndzavisiso lowu. Swithokovetselo leswi khumbekaka swi longoloxiwile ku ya hi mikongomelo ya swona leyi katsakanyiweke hi ku tirhisa

swivuriso swa Vatsonga. Mhaka yin'wana ya nkoka leyi fikeleriweke i tinhlamuselo ta ririmi na xitayili xa vutlhokovetseri. Endlelo leri ri pfunetile ku paluxa nkoka wa vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu. Hi ku kongomisa, ndzima leyi yi kotile ku andlala vuxokoxoko bya mahungu lebyi nga byona byi vumbaka phuphu ya ndzavisiso lowu.

Ndzima leyi landzelaka yi kongomisiwile eka ku vumba nxopaxopo lowu letelaka eka mahungu ya ndzavisiso lama tlhelaka ya fikisa eka ku va ya tirhisiwa tanihi vumbhoni lebyi vumbaka swiboho swa ntikelo.

NDZIMA YA 5: NKANELO WA LESWI KUMIWEKE EKA NDZAVISISO

5. Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka nkanelo wa mahungu lama hlengeleteweke hi xikongomelo xa ku kota ku vumba nghimeto lowu seketelekaka. Vundzeni bya ndzima leyi byi ta pfuneta vahlayi ku landzelerisa leswi paluxiweke mayelana na hilaha vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka switlhokovetselo.

5.1 Nxopaxopo wa switlhokovetselo ku ya hi mikongomelo ya swona

Xiphemu lexi xa ndzavisiso xi vumba nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi hlawuriweke ku ya hi mikongomelo ya swona. Eka xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana lexi kaneriweke ku sunguriwile ku nyikiwa nkomiso wa xona. Endzhaku ka swona ku landzerile nxopaxopo wa xitlhokovetselo hi ku landzelerisa mitila leyi tsariweke hindlela yo tikisa.

5.1.1 Vamanana va Afrika-Dzonga – Mhinga, M.E.

1. Timpecani ti dzudzekile,
2. Ti nyulekile,
3. Emavokweni,
4. Ebyongweni,
5. Eririn'wini,
6. Emilengeni.
7. Ha khensa wena Xidemokirasi u nga ti chucha.

8. Loko Xidemokirasi a nga se yi lamula,
9. I wansati wa ka mani loyi a titirhela?
10. Futhi a titirhela ni mitirho leyi a yi yirisiwa no yi khumba kunene loku?
11. Kasi a yo yiriseriwa mona.
12. **Vuswikoti byi pfaleriwile eswandleni swa yena.**

13. Lebyi loko byi humesiwa sweswi va salaka va tikhomile swilebvu ntsena.

14. A ta va n'wana wa mani,

15. Loyi a ta pfumeleriwa ku tirhisa byongo,

16. Ku ehleketa no pimapima timhaka etikweni a ri waxisati?

17. Kambe loko ku ri wansati wa n'wana Xidemokirasi,

18. U pimapima makungu va sala va anhlamisile ni milomo gabaal!

19. U ba xigandlu makungu ya pasa handle ko dlidlimbetiwa.

20. Ina, hungu ro huma enon'weni wa wansati a a ri bakanyiwa.

21. Futhi a ri tiveka ri phyama bya nyamatana.

22. Futhi no tipfala tindleve a va tipfala leswaku va nga ri twi rito rakwe.

23. Loko o tokolo, a a ta bomodziwa a pfimba nomo lowu!

24. Kambe ku khensa hi ku tlherisela eka wena Xidemokirasi,

25. Wena loyi a vekeke rito:

26. Wansati na yenavu i munhu;

27. Wa faneriwa hi ku ahlamisavu nomo,

28. A chulula ta le xifuveni,

29. Handle ka ku monyiwa.

30. Rito ra wansati se ra twakalavu,

31. Ra veka nawu wu landzeleriwa,

32. Ra ba nhonga ehansi ku alelana no xanisiwa,

33. Kona loko o za a kolola!

34. Mhaka yi endleka hi ku copeta ka tihlo,

35. Malamulele ku ri yena Xidemokirasi.

36. A wu ta nghena ehubyeni u ri wena mani?

37. Kambe hi ku Xidemokirasi u yi lamurile,

38. Wansati na yena wa nghena na yena a humesa vonelo.

39. Hikuva i ntirho lowu a wu foromeriwile wanuna ntsena.

40. Kambe Xidemokirasi a swi hangalasela le kule lee!

41. **Sweswi na vaEvha swo nyarhula na swibalesa,**
42. **Futhi swi tirha onge mundzuku a swi nga ha tirhi.**

43. **Ku fambisa emitirhweni a wu ta swi nyikiwa hi mani?**
44. **Hikuva ndhawu ya wena a yi tiveka yi ri exitangeni ntsena.**
45. Kambe namuntlha vanhwanyana swi ba nhonga ehansi,
46. Meno ya dzadzamela na matsolo ya gudlagudla.
47. Xitanga xi ta vonaka loko yi chayile.
48. **Loko ri xa ku ya handzeriwa swivondlwana hinkwerhu ka hina.**

49. **Namuntlha wansati u ba nhonga ephalamende,**
50. **Vakhalabye va mimpandlha va rhurhumela,**
51. **Futhi loko swi tikile na nyangwa va kombiwa hi rintihlo,**
52. **Va ta khawula ku n'wi vonela ebodhleleni.**
53. Hi ri wena Xidemokirasi hi ba mandla,
54. Hi ku hluvulela xihuku eka nyimpi leyi u yi hluleke,
55. Loko a ku nga ri wena u goveke 27 wa malembe emakorhweni ya tingwenya,
56. **Hina vavasati a hi ta va hi ri kwihi sweswi?**
57. **Meno a va ta va va hi khuvutile khale!**
58. **Vavanuna a va tlangela ehenhla ka hina va tiololela eka hina.**
59. Kambe hi ri wanuna a ringeti sweswi!
60. U ta tisola a lo ba, hi khwiri.

61. Hi ri u nga rivali ku khensa Xidemokirasi,
62. Ku va wansati eka leyi Afrika-Dzonga a ka ha ri nkhave.
63. **Sweswi ntswele yi rhangela tihomu ti ya nwa mati ti tlhela ti kolwa.**
64. **Ingi moya waku wu nga wisa hi kurhula Madiba,**
65. U khatsile ndzima ya tindzima yi lo juu!
66. Se swi le mavokweni ya hina.

5.1.1(a) Nkomiso wa xithhokovetselo

Lexi i xithhokovetselo xa swa tipolotiki. Mutlhokovetseri u tlangela xidemokirasi lexi pfumeleleke vaxisati va Afrika-Dzonga ku tinghenisa eka swo tala leswinene leswi khale a swi nga pfumeleriwi ku ya hi nawu wa mafumelo ya xihlawuhlawu.

Mutlhokovetseri u vulavula ni xidemokirasi tanihi munhu. Eka xithhokovetselo lexi swi humela erivaleni leswaku xidemokirasi lexi i xiyimelo xa sirha Nelson Mandela, khale ka Phuresidente wo sungula wa Wantima eka mafumelo ya xidemokirasi (Baloyi et al 2015).

5.1.1(b) Nkanelo wa xithhokovetselo

Eka xithhokovetselo, ntila wa 12 wu paluxa hilaha vaxisati a va pfumatiwa nkateko wo kombisa vuswikoti bya vona hi tlhelo ra vurhangeri. Vamanana a va nga nyikiwi xivandla na nkarhi wa ku paluxa vuswikoti bya vona eka xiyimo xihi kumbe xihi xa vurhangeri hi ku tshemba leswaku i vaxinuna ntsena lava swi va faneleke.

Ntila wa 13 wu humesela erivaleni hilaha vaxinuna va tilayaka hakona loko va tipfumatile nkateko wa ku dyondza swin'wana swo tala eka vaxisati. Xivutiso xo pfumala nhlamulo lexi vumbaka ntila wa 16 xi monya xiyila lexi vaxinuna va xi vekeke ehenhla ka vaxisati tanihi mano yo va sivela nkateko wa ku rhangela eka swivandla swo karhi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mitila ya 21 na 22 leyi tshikilelaka eka ku honisa loku vaxinuna va veke na kona hi tlhelo ra vuswikoti bya vaxisati no yisa emahlweni miehleketo ya ku vonela vaxisati ebodhleleni.

Xivutiso lexi xi kuceteriwa hi swivuriso leswi boxiweke eka 4.5.1.1 na 4.5.1.2. Mitila ya 18, 19 na 20 yi paluxa hilaha vaxisati va kombiseke vuswikoti bya vona hakona endzhaku ko kandziyeriwa nkarhi lowo leha swinene. Mitila ya 26-32 hi ku landzelelana ka yona yi lemukisa vaxinuna leswaku leswi se vaxisati va kombiseke vuswikoti bya vona hi tlhelo ra vurhangeri va fanele ku nyikiwa nkarhi, ku yingiseriwa no xixima swiboho leswi va swi tekaka eka vurhangeri bya vona. Mitila ya 36-44 yi paluxa nkoka wa xidemokirasi lexi pfumeleleke vaxisati ku kombisa nyiko leyi na

vona va nga na yona hi tlhelo ra vurhangeri. Mitila ya 48-52 yi lemukisa vaxinuna leswaku swiyimo hinkwaswo swa vurhangeri ku katsa na swa le palamende na vona swi va fanerile, leswi khale a ku ri xiyila lexikulu. Xivuriso lexi vumbaka ntila wa 63 xi tirhisiwile hindlela leyi xi monyaka xivuriso lexi tshahiweke eka 4.5.1.1 lexi nge, “Loko homu ya ntswele yi rhangela emahlweni, ti ta wela xidziveni”.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa hilaha vaxisati a va khomisiwa xiswona eka swiyimo swo tala ku katsa na le ka matsalwa. Xitlhokovetselo lexi xi kombisa ntsakelo wa leswi vaxisati va rhandzaka ku paluxisiwa xiswona ku katsa na le ka vutlhokovetseri.

5.1.2 I mavala man’we – Mhinga, M.E.

1. Kasi u vindlavindlekela yini?
2. U timbeyambeyela yini, wena Adamu?
3. Loko ri xile dyambu,
4. Hikokwalaho ka Eva?

5. **Xana wu kona nambu wo pfumala xilavi ke?**
6. Leswi loko u bobometa khuwana u ngo nwanyana u diba ke?
7. Hikokwalaho ka xilavinyana lexi!
8. Lexi u nga xi tsavulaka u tlhela u ya emahlweni u nwa mati u timula torha?

9. **Ina, hi swona loyi u tshwukile ha n’wi vona,**
10. **Ina, i kuwa ro tshwuka ka, u lava rona?**
11. U phasiwile bya xinyenyana evurimbeni bya nthabvu hi muhlovo ntsena?
12. **U yengiwile hi xivumbeko kumbexana?**
13. **Leri rintihlo a nga na ro’ u ri yini hi rona ke?**

14. Loyi u n’wi kampfunyaka u fela wo muhlovo wa ntima ntsena?
15. Ina, a hi Mulungu,
16. Kambe mafundzha be!

17. Wa swi tiva leswaku vanhu i mavele.

18. Se leswi Mulungu wa wena a nga ni rintiho ke?

19. Rintiho rakwe ri xungeta ku n'wi dlomotela etimbiteni ta khorho ya lava majasi.

20. U ta ya hlawula wihi sweswi?

21. Hikuva wena u lava lowo hetiseka evuton'wini,

22. Hikuva wena u lava loyi a nga velekiwangiki eka leyi misava,

23. Hikuva wena u ni ririmi ro gwanya ro ringa ri ringa ni murhi wa mhamba leyikulu.

24. Swi tivi wena makwerhu ke kusukela sweswi,

25. Ku hava xivumbiwa xo tano la ka leyi misava,

26. Handle ka xivumbiwa lexi nga tswariwangiki hi mana wa xona.

27. U lava ku kala u kolwa hi ya k'oxa?

28. Mbewu ya wena yo khwengeriwa ehansi bi, handle ka nhloko ya mhamba leyi!

29. Xikulu makwerhu i ku hanyisana,

30. Xikulu n'wana manana i ku akisana,

31. Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.

32. Xa hombe i ku aka muti,

33. Bya phuphu yo seleterwa hi semendhe ya PPC,

34. Wu tiya wu ku njara!

35. Kasi a wu swi tivi wena?

36. Leswaku vavasati i mavala ya swimbyanyana,

37. I mavala ya mfutsu,

38. I mavala man'we?

39. Dyondza ku enetiseka hileswi swi baka mombo wa wena hi xiviri.

- 40. Amukela!
- 41. Tiyisela!
- 42. Rhurisa moya!
- 43. Hikuva leswi wena u swi nyenyaka van'wana va wa va pfuka ku swi ovelela.
- 44. Va nyenya leswi u swi belaka mandla,
- 45. **Hikuva i mavala man'we!**

5.1.2(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa rirhandzu. Eka xitlhokovetselo lexi, wansati u vulavula na nuna wakwe loyi a tshamelaka ku gangisa vavasati. Wanuna loyi u tsakisiwa hi vavasati lavo tshwuka. Wansati u tsundzuxa wanuna loyi leswaku vumunhu a byi vonaki hi kan'we ntsena naswona a byi le mirini. U ri wanuna loyi u lo tshika nsati hikokwalaho ko koma ka miehleketo yakwe hikuva lava a nge va sasekile va na hanyelo ro biha. Wansati loyi wanuna loyi a ha ku n'wi kumaka ku vuriwa leswaku u yiva ngopfu naswona se u le ku laviweni hi maphorisa (Baloyi et al 2015).

5.1.2(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi yi vumbiwile tanihi nkomiso wa swivuriso leswi nge, "Mavala ya mfutsu i mavala man'we" na "Mavala ya mangwa i mavala man'we", leswi tshahiweke eka 4.5.1.5. Swivuriso leswimbirhi swi tirhisiwile ku vumba vundzeni bya xitlhokovetselo lexi na ku swi pananisa na lexi nge, "Kuwa ro tshwuka a ri kali swivungu endzeni", lexi tshahiweke eka 4.5.6.1.

Mutlhokovetseri u paluxa hilaha vaxinuna va nga tienetisiki hakona eka xiboho xa ku tihlawulela loyi va rhandzaka ku hanya na yena tanihi nsati. Ematshan'weni yo va vaxinuna va teka xiboho lexi hetisekeke hikokwalaho ka ku famba va ringetelaringetela loyi va nga hetelelaka va akile swin'we. Mutlhokovetseri u tirhisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo eka mitila ya 5-14 tanihi ndlela ya ku kombisa leswaku vaxisati va fana. Muhlayi u lemukisiwa leswaku hakanyingi vumbhuri a byi fambisani na swendlo swa munhu yoloye hambu mikhuva na mahanyelo yakwe.

Ntila wa 15 wu paluxa vonelo leri Vantima va nga na rona ehenhla ka Valungu na vuswikoti bya vona. Leyi i ndlela ya ku tshikilela eka mhaka ya leswaku ku saseka ngopfu a hi mikarhi hinkwayo laha swi fambisanaka na mahanyelo lamanene kumbe vumunhu lebyi khensekaka eka vanhu.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa hilaha vaxisati va khomiwaka hakona tanihi swibye leswi nga riki na vutihlamuleri laha mutirhisi wa swona a nga tihlawulelaka ku swi tirhisa hi ndlela yihi kumbe yihi. Muhlayi u kombisa hilaha vaxisati va paluxisiwaka xiswona, ku nga vanhu lava pfumalaka vutihlamuleri bya ku kota na ku landzula ku yisiwa hala na hala.

5.1.3 Wa ha swi tsundzuka xana? – Ngobeni, K.J.

1. Wa ha ri tsundzuka siku rero,
2. Siku ra xidzedze xo kala moya,
3. Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu,
4. Ti bohiwa hi ngoti ya nhlampfurha,
5. Timbilu terhu ti ba swigingi,
6. Mintwiwo yerhu yi hlavelelana hi xikhiyana?

7. **Wa ha swi tsundzuka loko ndzi ku ngwingwela,**
8. **Loko ndzi vhikavhika swikhovokhovo swa nhova,**
9. **Loko ndzi pandza mananga ya sala ya hlanganile,**
10. **Ndzi pela mikova na milambu ndzi penga ndzi pengela wena,**
11. **Ndzi ehlekete nxingo wa vukufukufu bya mbilu yaku,**
12. **Ndzi tsundzuka ku xingiwa no vukarhiwa hi wena bya rikhada ro kala?**

13. **Mina ndza ha swi tsundzuka,**
14. **Ndza ha ri ni xona xivoni xa kona,**
15. **Ndzi vona hambu ku rhomba kaku,**
16. **Ndzi vona loko wa ha tsalatsala ehansi hi nenge,**
17. **Ndzi ri karhi ndzi ba khwela hi khehele,**
18. **Ni ku tlhaveka ka mbilu yaku ndza ku vona.**

19. Ndza ha tsundzuka mina,

20. Ndza ha yi vona na mbilu yaku loko yi ba yi pompa ngati yi vila yi kaluma.
21. Hambu ku hefemuteka ka wena ndza ha ku twa hi nomo lowu.
22. Hambiloko u nyuma u ndzi yiva kunene hi tihlo,
23. Ndzi tlherisela hi ku ku tlhava hi fumu ra tihlo,
24. Kutani u govela vurhena.

25. Kumbe u swi rivele,

26. Loko u ku: 'swi tiva hi wena'?

27. Ndzi ku: 'wa hamba'

28. Kutani ndzi tiba xifuva embilwini,

29. Hikuva a ndzi phasile gentle,

30. Leri ndzi kokeke rinoko malembe na malembe ndza ha hlanyelesa magoza.

31. Swi kahle loko hi swi tsundzuka handle ko sindzisiwa hi 14

Nyenyenyani,

32. Hi pfuxelela miehleketo yerhu siku leri ngo va siku handle ko kanganyisana,

33. Hikuva miehleketo ya rirhandzu yi lava ku tshamela ku nyanyuriwa,

34. Leswaku yi nga titimeli yi bola,

35. Leswaku yi tsakamisiwa yi phofula vuxungu bya ritsondze ra rirhandzu.

36. Wa ha swi tsundzuka xana?

5.1.3(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa rirhandzu. Xi vulavula hi wanuna loyi a tsundzuxaka nsati wakwe siku va nga gangisana ha rona. U vona siku leri tanihi leri nga pimiwiki na laman'wana eka rirhandzu ra vona. Ku ya hi wanuna loyi, swa laveka leswaku loko va tshika va swirhekile va tsundzuka hi ta leswi humeleleke hi siku leri. Leswi swi ta va mpfuxelelo lowukulu eka rirhandzu ra vona (Baloyi et al 2015).

5.1.3(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Vundzeni bya xitlhokovetselo lexi byi humelerisa n'wangulana lowu nga kona exikarhi ka varhandzani. Loyi a vulavulaka a kotaka no twiwa hi muhlayi hi lowa xinuna. Vundzeni bya xitlhokovetselo lexi byi kuceteriwa hi xivuriso lexi nge, "Nkwahle-mavulunge xi dlawa hi vavasati hi ku rivala", lexi tshahiweke eka 4.5.1.4.

Mitila ya 7-25 yi paluxa vunhenha bya waxinuna na matimba yakwe ya ku gingirikela timhaka ta swa rirhandzu. Waxinuna u hlamuseriwa hilaha a kotaka ku khoma timhaka hinkwato na ku tala ka tona hambiloko swendlo swa kona swi humelerile khale. Hi hala tlhelo, waxisati u hlamuseriwa tanihi munhu loyi a nga ha tsundzukiki timhaka ta nkoka leti katsaka na swiboho leswi a swi tekeke mayelana na vutomi byakwe. Laha waxisati u paluxiwa tanihi munhu loyi a faneleke a ri karhi a hakela ku tikarhata ka waxinuna ku va a tirhile hi tindlela hinkwato leswaku va rhandzana. Endlelo ra muxaka lowu hi rona ri vumbaka phuphu ya ku dlivadlivekisiwa ka vaxisati. Mitila ya 26-30 waxisati u fananisiwa na nhlampfi leyi phasiwaka hi murhiyi un'wana na un'wana kutani a endla leswi a swi rhandzaka hi yona. Mhaka leyi ya ha tshikilela eka nhlamuselo ya leswaku vaxisati a va na vutihlamuleri lebyi hetisekeke ehenhla ka vutomi bya vona.

Mitila ya 31-35 yi hlamusela vaxinuna tanihi lava twisisaka ku antswa timhaka ta swa rirhandzu ku tlula vaxisati. Mhaka yin'wana hi mitila leyi hileswaku loko rirhandzu ri nga ha fambi kahle lava voniwaka nandzu kumbe ku va lava veke na xiave xa ku tsana ka rirhandzu leri i vaxisati. Ntila wa 36 wu gimeta xitlhokovetselo hi ku

tshikilela leswaku vaxisati i vanhu lava hatlisaka ku rivala timhaka ta nkoka hambiloko ti khumba vutomi bya vona hi xiviri.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi lava nga kotiki ku tekela enhlokweni timhaka ta nkoka hambiloko ti vumba xiave lexikulu eka leswi khumbaka na vutomi bya vona.

5.1.4 Vutswari bya vuphukuphuku – Phakula, N.W.

1. Ina, n’wana hinkwerhu ha swi tiva u lo tswala,
2. Futhi u kayakayile ni ndzhwalo kaye wa tin’hweti bi!
3. Ku hava loyi hi n’wi voneke a ku mukela,
4. U dodombanile na wona u kala u ya ku wu mfuu!
5. Timbhoni hi lava tinguvu leto basa paa!

6. **Xambela lexi u hi haxaka ha xona, hlambanyani!**
7. **Xikonyololo lexi u hi mharhekaka ha xona a wu nga tilayi mundzuku?**
8. **Xithaka lexi u tibumaka ha xona a wu nga xi nhlati mundzuku?**
9. Ve ri oloriwa ra ha tsakama,
10. Handlekaswona u ta tilaya u lo ba, hi khwiri.

11. Leswi u nge hi ni mavondzo loko hi laya n’wana ke wena nghunavalayi?
12. **Leswi lava tisaka milandzu ya n’wana laha kaya u nge i vukwele ke?**
13. **Leswi lava va nge n’wana waku u ni rintoho u nge vo lorha ke?**
14. **Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n’wanaku ke?**
15. **Leswi a wu swi voni ku ri u cela sirha ra n’wanaku a ha tsakula?**

16. **Yoo, xinangana xi bile evupeladyambu, tingana vuyavuyani!**
17. **Va vitana nyini ku ta ngengemisa mbyana yakwe a ya celela,**
18. Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?
19. Ngulumelo wa risimu ra xirilo ri wiyiwitela etindleveni ta manana:
20. “Tatana wa vitana!”

5.1.4(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa vumunhu. Xi vulavula hi wansati loyi a nga tsakeliki ku laya n'wana wakwe. Hinkwavo lava n'wi tsundzuxaka hi ta swihoxo swa n'wana wakwe u va hlamula xikonyololo. Mutlhokovetseri u paluxa hilaha ku honisa vukona bya van'wana swi nga na khombo hakona hikuva n'wana wa loyi a a ala ku n'wi laya u vuyile a lova hindlela yo khomisa tingana (Baloyi et al 2015).

5.1.4(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi hlamusela waxisati tanihi munhu wo sihalala naswona loyi a tilavelaka swa yena ntsena. Xi hlamusela waxisati tanihi munhu wa xikonyololo loyi a nga laviki ku amukela switsundzuxo kusuka eka lava a hanyaka na vona naswona lava se va lemukeke mahanyelo yo hamboloka eka n'wana wakwe. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi mitila ya 6-8 leyi paluxaka vumunhu byakwe lebyi solekaka eka mani na mani. Ku boxiwa leswaku waxisati loyi u tsan'wa xivuriso xa Vatsonga lexi tirhisiweke ku vumba ntila wa 9.

Mitila ya 12-15 yi paluxa mihono leyi waxisati loyi a nga na yona, kambe leswi ekuheteleleni swi n'wi ngenhisaka eka timhaka leti khomisaka tingana. Mitila ya 16 na 17 yi gimeta mihandzu ya ku honisa switsundzuxo leswi sukaka eka lava a akeke na vona.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa waxisati tanihi munhu loyi a nga tiviki misinya ya ku hanyisana na ku akisana erixakeni leyi vumbiwaka hi swivulavulelo swo tanihi leswi nge, "n'wana a hi wa un'we". Ntiyiso hileswaku n'wana a hi wa mutswari wa xisati ntsena, kambe na waxinuna u va xiphemu xa vutswari lebyi. Lexi hlamarisaka hileswi swihehlo swa mahanyelo yo biha ya n'wana swi kongomisiwa eka mutswari wa xisati ntsena. Tanihi vahlayi a hi koti ku vonisisa rihlanguti lerin'wana ra vutswari.

5.1.5 Mbilu ya wena i lwandle – Mahuntsi, M.T.

1. **Mbilu yanga ya ku hlamala,**
2. **Yi hlamala hanyelo ra wena.**
3. **U hanya wonge a wu wa misava leyi,**
4. **U hanya bya Gabriele,**
5. **Gabriele ntsumi ya Matilo,**
6. **Kumbe na sweswi u ntsumi swi tivana na mani?**

7. **U dyondzise hi mani ku hlayisa ndyangu?**
8. **U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana,**
9. **Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?**
10. **U swi kotisa ku yini ku tiyisela vingi,**
11. **Loko van'wana va ku a va hlambi va nuha?**
12. **U swi kotisa ku yini ku hanya ni vahariva,**
13. **Loko van'wana va ku va ni vukwele na tsheda?**

14. **Mbilu ya wena i lwandle nkatanga.**
15. **Phela lwandle ri rhwala hinkwaswo,**
16. **Phela lwandle ri amukela hinkwaswo,**
17. **Phela lwandle ri susa mabadi.**
18. **Phela tihlampfi na swikokovi swi hanya swin'we kona hi kurhula elwandle.**

19. **Hambileswi ta le Tilweni ti tiviwaka hi Mumbi,**
20. **Mina ndzi ri Matilo yo ku be!**
21. **Hambileswi mhungubye yi ambalaka dzovo ra nyimpfu,**
22. **Mina ndzi ku vona u ri nyimpfu hi yoxe.**
23. **Hambileswi mbilu ya munhu yi tivanaka ni Mumbi,**
24. **Mina ndzi ku vona u rhurile bya nyimpfu.**

5.1.5(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa rirhandzu. Mutlhokovetseri u tlangela rirhandzu leri a kombiwaka rona hi nsati wakwe. U paluxa leswaku a swi talangi ku kuma wansati loyi a amukelaka vingi vakwe no hlayisa vana va un'wana. Vanhu vo tala masiku lawa va tilavela swa vona ntsena leswi hambaneke na leswi a endleriwaka swona hi nsati. Mutlhokovetseri u hetelela hi ku navelela nsati wakwe ku nghena ematilweni tanihi hakelo leyi n'wi faneleke swinene siku a khalutaka eka leyi misava (Baloyi et al 2015).

5.1.5(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi kongomisiwa eka ku ndhundhuzela waxisati loyi a tekiweke hi wanuna loyi a nga na vana na wansati loyi sweswi a nga ha riki nsati wakwe, loyi va nga vaka va hambanisiwile hi rifu kumbe timhaka tin'wana. Rirhandzu leri nsati lontshwa wa nuna loyi a ri kombisaka eka vana vakwe ri hlamarisa vo tala endyangwini. Hi marito man'wana, vo tala va khomelela eka swivuriso leswi nge, "Xikukwana xa yin'wanyana huku a xi hletero hi yin'wanyana huku", na lexi nge, "Ku fa ka huku, mandza ma borile", leswi tshahiweke eka 4.5.2.2 na 4.5.2.3. Xitlhokovetselo lexi xi paluxa waxisati loyi tanihi loyi a hambaneke swinene eka lavotala lava nga swi kotiki ku hlayisa vana va wansati un'wana.

Hi ku katsakanya, hambiloko xitlhokovetselo lexi xi ri karhi xi ndhundzhuzela manana loyi, xa ha hlamusela vaxisati hi ku angarhela tanihi vanhu lava tirhandzelaka swa vona ntsena, lava nga swi kotiki ku tiyisela ku avelana na van'wana lava nga riki va ngati ya vona.

5.1.6 Swiluva swa misava – Mayevu, F.S. na Marivate, C.T.D.

1. Vavasati swiluva swa misava,
2. Vavasati vulombe bya vutomi,
3. Vavasati swiluva swa vavanuna,
4. Vutomi bya nandziha
5. Hikokwalaho ka vukoho bya n'wina,
6. Vutomi bya vevuka
7. Hikokwalaho ka n'wina,
8. Hi na miti hikokwalaho ka n'wina.

9. **Hina tinyoxi ha gomulana,**
10. **Hi gomulanela swo swiluva,**
11. **Hi gomulanela byo vulombe,**
12. Yin'wana ni yin'wana yi ku:
13. "I xiluva xa mina!
14. I xiluva xa mina!"
15. Hi tsakela ku mi vona,
16. Hi mi vonela ku tsaka.

17. Kambe nkarhi wun'wana,
18. **Mi mikwana ya xinyanyi,**
19. **Mi xeka hala ni hala;**
20. **Hi n'wina swikaringana,**
21. **Swikaringana swo kariha,**
22. **Swikaringana swo xeka**
23. **Ematshan'wini yo khutula,**
24. **Hi n'wina mbholovisana.**

25. Xana loko murhi wu nga ri na swiluva,
26. Wa tsakisa xana?
27. Misava yona?
28. A hi ta va hi ri kwihi xana?
29. Hina tinyoxi ta misava,
30. Vutomi a byi ta nyangatsa,
31. Ematshan'wini yo nyanganya;
32. Kambe sweswi hi le kaya.

5.1.6(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nkoka wa vukona bya vaxisati eka vutomi bya vaxinuna. Vaxisati va vumba vutomi lebyi hetisekeke emindyangwini, ngopfungopfu lava tingheniseke evukatini. Wanuna un'wana na un'wana u titwa a ri karhi a hanya vutomi lebyi hetisekeke loko a ri na nsati. Vuxongi na vukona bya waxinuna byi tivonakarisa swinene hi vuxaka byakwe na waxisati tanihi nuna na nsati.

5.1.6(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi yi vumbiwile tanihi xiyimelo, laha ku tirhisiweke xiluva. Xiluva xi sasekile no koka rinoko hi nguva ya kona, ngopfungopfu ya ximun'wana. Mikarhi yin'wana xiluva xa vuna kutani xi koka rinoko eka swivungu na swivungwana. Xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga na swipfukela ku fana na swiluva leswi balekaka swi koka rinoko eka varhandzi va swona, kasi hi ku famba ka nkarhi swi kumeka swi ri karhi swi vuna swi vumba vunghana lebyikulu na swivungu.

Mitila ya 9-14 yi paluxa hilaha vaxinuna va tekaka vaxisati tanihi swibye swa vona hakona. Va va teka tanihi swibye leswi va nga swi tirhisaka ku fikelela leswi va swi rhandzaka hi ku lava ka vona hambiloko vona vinyi va nga swi tsakeli hambu ku vuyerisa hi tlhelo ro karhi. Vaxisati va paluxiwa tanihi hi swivumbiwa leswi nga kona laha misaveni ku ta tsakisa vaxinuna ntsena.

Mitila ya 18-24 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekangiki naswona lava hanyaka hindlela ya xitumbelelana no hisekela ku tivuyerisa voxe. Vaxisati va paluxiwa tanihi valuthanyi emindyangwini, leswi humelerisiwaka hi ntila wa 24 hi ku kongoma.

Hi ku katsakanya, xitlhovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava tumbuluxeriweke ku ta tsakisa vaxinuna ntsena laha misaveni. A ku vulavuriwi nchumu hilaha vona vinyi va faneleke ku titsakisa hakona.

5.1.7 Wansati – Mayevu, F.S. na Marivate, C.T.D.

1. Hikwalaho ka xivundza,
2. Adam a kombela ka Yehovha,
3. Wo dzumba no dyangata na yena,
4. Yehovha a yingisa xirilo xa Adam.

5. Adam a biwa hi vurhongo,
6. A vinjanisa ni mantonoro ri lo hosi!
7. Yehovha a konyomola rivambu,
8. Leswo a ta "khandha" wo hungasa na yena.

9. Swi nga leswi wansati a kulaka,
10. **Ha! U nga ha n'wi khoma xikatla?**
11. **Phela no dzivula ku dzivuriwile.**
12. **Ko twala ntsena "Lowu i muti wa mina."**

13. Loko rirhandzu ra ha sungula, Hinkwaswo i swinene.
14. Rirhandzu ra kona ro nkhulee!
15. **Ni xiritwana xa kona! Lembe a ri heli a hlomisiwile,**
16. **U nga ha n'wi tiva leswo hi ye' wa xiritwana?**

17. Xichavo ni mafundzha swa ha ri kona?
18. Loko ri xile wo tshamela ku demeteriwa.
19. Maxaka ya nuna ya nga ha wu tsema?
20. Ivi nomo wu nga yimiseriwi henhla?

21. Swona mi nga dya byi rhelela?
22. Ha! U ta va ni xivindzi xo fika kwihi?
23. **Hey! Hi ri wansati wa leva**
24. **Loko dyambu ri ku pee, masiku hinkwawo,**
25. U fanele ku va la' kaya,
26. **"Kasi hi swona a wu ndzi tekela swona?"**

5.1.7(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati loyi a ha tilavelaka vukati. Waxisati loyi u kombisa malwandla na vunene hi nkarhi lowu a ha hlengaka vukati. Endzhaku kaloko a ta va a tshamisekile evukatini, u tikombisa vumunhu byakwe bya xiviri, lebyi tihlawulekisaka hi makwanga, lunya, vuntswaka na swicele.

5.1.7(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava va ngo va swiwelo evuton'wini. Xi humesela erivaleni vonelo ra leswaku vaxisati va fanele ku hakela ku va na vona va tumbuluxiwile eka leyi misava.

Mitila ya 10-12 yi paluxa hilaha waxisati a tikhomisaka xiswona loko a ha tilavela vukati. Vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava tumbetaka vumunhu bya vona bya ntiyiso tanihi ndlela ya ku onga rirhandzu ra wanuna wo karhi. Endzhaku ko tshamiseka evukati va sungula ku paluxa vumunhu bya vona lebyi nga riki na moya wa ku vumba vuxaka lebyi vuyerisaka vandyangu hi ku angarhela. Mitila ya 15-20 yi hlamusela vaxisati tanihi vanhu va vukari lebyi nga pimekiki hambi ku lawuleka.

Vaxisati va kumeka va ri lava nga ha tsundzuxekiki loko se va tshamisekile evukatini bya vona.

Mitila ya 23-26 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava tilavelaka swa vona ntsena hikuva va tirhisa matimba ya vona ku lawula vanuna va vona. N'wangulo lowu vumbiweke eka mitila ya 24-26 wu paluxa vaxisati tanihi mpingu eka vanuna va vona. Ku va vaxisati va sirhelela rirhandzu ra vona no tiyisisa leswaku vanuna va vona va byarha vutihlamuleri bya ku hlayisa mindyangu leyi va yi sunguleke, eka xitlhokovetselo lexi swi nyika vonelo ra leswaku vaxisati va tikisela vanuna va vona vutomi.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi ndzhwalo kumbe lumbalumba eka vanuna va vona. Vaxisati va languteriwa ku pfumelela matikhomelo ya vanuna va vona wahi kumbe wahi hambiloko ya tsan'wa xiave lexi va faneleke ku va na xona ehenhla ka rirhandzu ra vona.

5.1.8 Wansati – Ndhambi, I.E.P.

1. I ncini?
2. n'wi vone phewukeni
3. ntshwimberisano
4. swiluva
5. timbilu
6. **ta hlamba timbilu hi swiluva**
7. ku nun'hwela

8. **nhloko i mpfilumpfilu**
9. ku hleka
10. ku monya
11. ku rila
12. khekhenene ra kona
13. xiya-xiya

14. **hoko ya tihonci**

15. **fambelo**

16. **n'wayitelelo**

17. swoleswo

18. xiselo

19. hi wo' matlharhi

20. ya ku hanyisa

21. ndhuma be

22. ke'ndliwa yini

23. ku nga na yini

24. **ku nyenyela**

25. **ku nembuka**

26. **ku tidya**

27. **tinkokola**

28. **tshwatshwatshwa**

29. **dlakuta**

30. moya ni ripfalo

31. inge swa ha hanya

32. kasi Delilah u file

33. i ncini

34. vutlharhi i mahlo

35. **ku hanana i mmiri**

36. **vunjhinga i swambalo**

37. ku gingirika i nomo

38. vumunhu i Eva

39. rirhandzu i khwiri ku xurha

40. ripfalo i vuloyi

41. makumo hi lawa
42. ku sele yini
43. **vuxungu**
44. **vuguja**
45. tinyenya
46. ku bola
47. vuvopfu
48. **ku nuhwa**
49. **tinhongani**
50. **nkosi**

5.1.8(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi kongomisa eka ku paluxa vumunhu bya waxisati. Vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu vo saseka hi ku hambanahambana ka vona, kambe lava fihleke vubihhi swinene. Va paluxiwa tanihi lava tilavelaka swa vona ntsena no rhandza ku tweriwa vusiwana mikarhi hinkwayo.

5.1.8(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Ntila wa 6 wu paluxa leswaku hambileswi vaxisati va xongeke hi ku hambanahambana ka vona, vumunhu bya vona a byi tsakisi. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi ntila wa 8 lowu boxaka leswaku ku vumba vuxaka na waxisati i ku tirhambela maxangu na swiphiso leswi dungaka miehleketo. Ku tlhela ku paluxiwa vaxisati tanihi vanhu lava hlongorisaka ku duma hambiloko va nga humelerisi mitirho ya nkoka erixakeni. Hinkwaswo leswi swi va tano hikokwalaho ko lava ku tweriwa vusiwana tanihilaha swi boxiweke hakona eka mitila ya 21-27.

Mitila ya 28 na 29 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga tshamisekangiki, lava rhandzaka vavanuna hambiloko va ri evukatini. 'Tshwatshwatshwa' i xihadyana xa rivilo lerikulu swinene. Loko xi ku luma xi hatlisa ku baleka kutani xi ku siya na vuxungu bya xona. 'Dlakuta' i munhu wa mahanyelo yo hangalaka loyi a nga

tshembekangiki hi tlhelo ra swa rirhandzu. Mhaka leyi yi tshikileriwa hi ntila wa 14 lowu fananisaka hanyelo ra vaxisati tanihi ra tihonci. Honci yi rhandza thyaka naswona yi tshama ethyakeni mikarhi hinkwayo. Ntila wa 35 wu tikisa nhlamuselo ya vumunhu bya waxisati laha a paluxiwaka tanihi loyi a tihanyisaka hi ku xavisa miri. Vavanuna va n'wi namarhela hikokwalaho ka vutibombisi byakwe.

Mitila ya 41, 43, 47, 49 na 50 yi paluxa leswaku lava hlongorisanaka na vaxisati va tirhambela rifu ra xitshuketana kutani va siyela mindyangu ya vona vusiwana.

Hi ku katsakanya, rixaka ri lemukisiwa ku tivonela eka lava va tshembelaka ku veka ku tshemba ka vona eka vaxisati hikuva va nga tikuma va ri ekhombyeni nkarhi wun'wana na wun'wana.

5.1.9 N'wachochovelana – Ngobeni, K.J.

1. Ma n'wi twa xana?
2. Ma n'wi vona xana?
3. Ma n'wi heta xana?
4. Hi yena n'wachochovelana.
5. A hi ntimba wa yena,
6. Xitiya-nhlana xi lo pyi!
7. Nkanu wu etlele lomo,
8. Ku hava loyi a nga n'wi tiyelaka,
9. **Hi yena hi yena,**
10. Pho, mani?
11. **Lexa nuna hi xihahati phakaa!**
12. **Ve' i xidemokrasi,**
13. **Xidemokrasi xa kwihi?**
14. N'wana wa vanhu mbuya!
15. **U hundzuke xilema emutini wa yena.**
16. Loko ri ku pfhaa!
17. Hi luya n'wachochovelana,

18. **Loko a nga si khoma xilebvu a nga hefemuli,**

19. **Xa yena i xilebvu ntsena,**

20. Ku n'wi nyika xona,

21. U rivale n'wana sirha ekaya.

22. Laha va nge a ku ngheniwi,

23. **Hi le kaya ka yena,**

24. **U titlonya kona,**

25. **Hi laha a dyaka a nava,**

26. Swa yena swa ririsa,

27. Ku n'wi tshweta wa tindleve u rhetile.

28. Xidemokrasi hi nga xi khomi hi ncila,

29. Hikuva xi kanetana ni mihoni,

30. Kumbe xexa masiku lawa,

31. Hikuva ve' ku na "*tirights*",

32. **Wanuna a nga ha ri nchumu.**

33. Ku ri swa yini?

34. Hikuva wanuna i wanuna,

35. **Wansati i nandza wa wanuna,**

36. Ntshunxeko wu tseme mubya,

37. **Xidemokrasi xi pandze ndzhuti wa muti,**

38. **Muti wa ha ri hava xihlungwana.**

5.1.9(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa waxisati tanihi munhu loyi a tinyiketelaka ku nghenanghena eka tindhawu to hambanahambana ku katsa na leti chavisaka hambiloko a ri evukatini. Ku vuriwa leswaku matikhomelo ya waxisati loyi lama nga amukelekiki ya kuceteriwa hi matwisiselo yakwe yo hoxeka ya mafumelo ya xidemokirasi laha tikweni.

5.1.9(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi yi tshuriwile tanihi xigego, 'n'wachochovelana'. N'wachochovelana i vito ra njiya leyi rhandzaka ku hanya lomu ku tlhumeke swinene. Hakanyingi laha njiya leyi yi kumekaka kona ku tala ku va na tinyoka, kambe yona a yi ti chavi yi rhandza ku tihanyisa kona. Waxisati loyi ku vulavuriwaka hi yena eka xitlhokovetselo lexi hi loyi a tsutsumisaka vavanuna hambiloko a tekiwile. Waxisati loyi u hlayiwa ku va loyi a tikorwisaka hi ku tshamela ku vumba vuxaka bya nkarhinyana na vavanuna van'wana. Eka waxisati loyi nuna wakwe a nga na rito naswona u tshamela ro biwa. Mitila ya 6-11 yi paluxa vurhena bya waxisati loyi. Eka mitila leyi hi dyondza leswaku a ka ha ri na loyi a tiyelaka ku n'wi laya hambi ku n'wi tsundzuxa hi swo karhi mayelana na ta vutomi. Leswi a hanyisaka xiswona eka yena swa n'wi enerisa swinene.

Mitila ya 12-13 yi kombisa hilaha waxisati loyi a nga twisisiki hakona matirhelo ya mafumelo ya xidemokirasi laha tikweni. Ntila wa 15 wu kombisa leswaku nuna wa nsati loyi a nga ha nyikiwi nkarhi wa ku titsakisa na nsati wakwe laha kaya, kambe ematshan'weni ya swona u hlongorisana na vavanuna van'wana.

Mitila ya 18-19 yi paluxa waxisati loyi tanihi dlakuta swinene hikuva mutlhokovetseri u ri loko a nga tihlanganisangi na wanuna wo karhi esikwini a nga titwi kahle. Eka waxisati loyi ku va a tihlanganisa na vavanuna vo hambanahambana i ku vuyeriwa lokukulu eka yena.

Hi ku katsakanya, eka xitlhokovetselo lexi vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava hanyelaka vavanuna ntsena. Hi marito man'wana, ku hava ntirho lowu vuyerisaka ndyangu hi ku angarhela lowu va khomelelaka eka wona handle ko lavana na vavanuna vo hlekisana na vona.

5.1.10 Nkatanga – Baloyi, M.J.

1. Nkatanga,
2. U ndzi tsavurile elwandle ra vunhwana,
3. U ndzi byala endzeni ka mbilu yaku,
4. U ndzi cheleta hi mati layo tenga,
5. U nyunyetela ni manyoro ya kona,
6. Ri kala ri mila ri phaka ni timintsu.

7. Nkatanga,
8. Swi jikile kwihi namuntlha?
9. Noyi wa kona u ta hi kwihi?
10. Namuntlha ndzi dya rikoko ra xilondza,
11. Namuntlha ndzi tshamile hi kala ro hisa,
12. Namuntlha rirhandzu eka mina ri hundzukile madyisambitsi.

13. Nkatanga,
14. **Tihloko leti u ndzi nyikeke tona ndzi ku ti yini?**
15. **Ndzi ti komba yini tihloko leti?**
16. **Sweswi vumundzuku bya vona byi hundzukile mungu.**
17. **Sweswi vumundzuku bya vona byi hundzukile phokolo,**
18. **Phokolo leri pomeriweke hi swivungu,**
19. **Swivungu leswa micila leytani!**

20. Nkatanga,
21. **Yaloye u lo fika a ku komba yini swo tlula leswi ndzi nga na swona mina?**
22. **U lo ku phamela leya njhani ndyelo ya kona leyo tlula ya mina?**
23. **Swi nga ndzi tsandza ku ku swekela swakudya swa kona mina xana?**
24. **Ndzi tiyimiserile ku dlaya miehleketo ya mina leyo dadavala,**
25. A a ndzi nga swi tivi leswaku u nga kala u fika kwalano,
26. A a ndzi nga swi tivi leswaku na wena wa pfindluka loko u dungwiwa,

27. A a ndzi ku rirhandzu ra wena a ri voni,
28. A a ndzi ku ri vona mina ntsena.
29. A a ndzi nga swi tivi leswaku rirhandzu ra wena ri thochile mbilu ya mina,
30. **Ri vona mavala lama yi khaviseke,**
31. **Mavala ya swihundla swo dlaya,**
32. **Swihundla swo hahlula.**

33. Nkatanga,
34. **Ndza tisola,**
35. **Ndzi rivalele,**
36. **Ndzi khomele nkatanga,**
37. **Ndzi dlayisiwile hi makolo.**

5.1.10(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa rirhandzu. Xi vulavula hi wansati loyi a vilerisiwaka hi nuna wakwe loyi se a n'wi sukeleke a ya tshama na van'wana vavasati. Lexi vilerisaka wansati loyi hileswi se a tiberile leswaku leswi wanuna loyi a n'wi rhandzisaka xiswona a nga ka a nga ha rhandzani na un'wana wansati. Loko a ri karhi a tikambisisa swihoxo u lemuka leswaku nuna wakwe u fanele a thumbile swihundla swo karhi leswi a hanya na swona no tshemba leswaku wanuna loyi u ta kala a fa a nga swi kumangi. Hikokwalaho, wansati loyi u kombela ku rivaleriwa emahlweni ka nuna wakwe, leswi tikombaka swi nga ha olovi ku va wanuna a swi amukela.

5.1.10(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi wansati u rila ku va a tshikiwile hi nuna wakwe hikwalaho ko tilavela swa yena ntsena. Loko a ha swi endla eka yena a swi ri kahle, a swi n'wi nandzihela loko nuna wakwe a ri karhi a vaviseka emoyeni wakwe.

Mitila ya 14-19 yi paluxa ku tilaya na xiviti lexi wansati loyi a tivangeleke. Wansati u paluxiwa ku va a kayivela hi tlhelo ra ku byarha vutihlamuleri bya ku kurisa vana a ri yexe. Xiyimo lexi a nga eka xona xi n'wi sindzisa leswaku a tivona nandzu eka swendlo swakwe.

Mitila ya 21-24 yi paluxa hilaha waxisati loyi a heleriweke hakona matimba ya ku phikizana na wansati loyi namuntlha a n'wi tekeleke nuna. Wansati loyi u hlambanya ku endla swin'wana na swin'wana leswi nga ta tsakisa nuna wakwe loko a nga tshika a tekile xibocho xa ku tlhelela eka yena.

Mitila ya 25-29 yi vumba ncino wa ku tilaya ka wansati loyi. Laha waxisati u paluxiwa tanihi munhu loyi a hatlisaka ku teka swibocho a nga si hlerisisa makumu ya mhaka ya kona. Hileswaku vaxisati va tsakisiwa hi ku teka swibocho leswi va vuyerisaka swa nkarhinyana, kambe eku heteleleni swi va twisa ku vava emimoyeni. Mitila ya 30-37 yi susumeta wansati loyi ku boxa leswi n'wi susumeteke ku teka swibocho leswi nga vuyerisiki ndyangu wakwe hi ku angarhela, ku nga ku hanya hi xitumbelelana na ku va munhu loyi a tilavela swakwe ntsena.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava hlongorisaka ngopfu ku titsakisa vona vinyi ntsena. Va hlamuseriwa tanihi vanhu va makwanga na makolo.

5.1.11 Manana – Chauke, H.T.

1. Hoyohoyo, wena wa vele ro pfumala xilondza!
2. U hi kurisile emaxangwini,
3. U hi ongorile emavabyini,
4. Wena, wa nomo wo pfumala ximonyo,
5. A wu hlawulanga ndluwa u siya hove exikarhi ka vana va wena.

6. **U hundzukile xingwingwavusiku emugangeni,**
7. Xikongomelonkulu ku ri ku ya handzela hina vana vaku.
8. A ri vanga kona siku hi etleleke hi ri karhi hi hlayela tinyeleti.
9. A wu ni riphume hi tlhelo ra swa vutomi hi ku angarhela.
10. U swi kotile ku khulela gondzo ra hina vana vaku.
11. Loyi a kayeleke dyondzo hi loyi a nga lo tihlawulela.
12. Tanihiloko vapfuxa leyi tipfuxaka.

13. **Manana, ndzo va ni nkhsenselo ra mbyana ku nga ku pulutela ncila ntsena.**
14. **Namuntlha hi dya mihandzu ya mavoko ya wena.**
15. **Manana ndza kombela, nghena emutini wa mina loko ti ri timbyana ndzi bohile.**
16. **A wu yena madyisambitsi emutini wa mina.**
17. Ndzi ba swigingi hikokwalaho ka wena namuntlha.
18. Ndza tinyungubyisa hi wena manana.
19. Ndzi ku hluvulela xihuku. Vo fana na wena va kala.

20. Xana ntila wa wena wu ta landzela hi mani ke?
21. **A wu sweka byalwa u chulula.**
22. **U vandzekela byi nga se tshila.**
23. Ndzi vuye ndzi xalamuka ndzi tiva vusiwana ku fika exivindzini xa byona.
24. Vusiwana a byi namarheli na swona bya dzudzeka.
25. Tanihiloko wena manana u nga byi andlalelanga sangu.
26. **Namuntlha lava hlakeleke miehleketo va ku pumba vuloyi,**
27. Hosi ya Tilo hi yona mbhoni ya wena.

5.1.11(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi i xiphato lexi kongomisiweke eka manana. Mutlhokovetseri u khensa vutinyiketeri na vutiyimiseri bya manana wakwe ku fikelela hinkwaswo swa ku va kurisa. U tlangela ku titsona ka manana wakwe eka swo tala hi xikongomelo xo va va kuma dyondzo leyi nga ta va hanyisa hambiloko swilo swi tika. Mutlhokovetseri u boxa leswaku u velekiwile no hanya evuswetini, kambe manana wa vona a nga helangi matimba ku va a xavisa byalwa tanihi ndlela yo va kurisa (Baloyi et al 2015).

5.1.11(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi waxisati u paluxiwa tanihi nhenhakadzi. Wansati loyi u kotile ku kurisa vana a ri yexe naswona swi ri karhi swi tika swinene. Mitila ya 13-17 yi paluxa ku tikeriwa loku vamanana va nga na kona loko se va hetile ku kurisa vana, ngopfungopfu vaxinuna lava tekeke vasati. Swi tikomba wanuna a ri karhi a vilerisiwa hi mbhulo wa vavasati lavotala lava nga amukeliki vingi va vona emindyangwini ya vona. Wanuna loyi u lava ku vonaka tanihi nhenha leyi yona yi nga pfumeliki ku va yi pfumatiwa nkateko wo tsakisa manana wa yona. Wanuna loyi u lava ku tihambanisa na vavanuna lavotala lava yingisela milawu eka vasati va vona lava nga amukeliki vamanana va vanuna va vona. Ntila wa 26 wu paluxa vaxisati tanihi vanhu lava tivekaka ngopfu hi ku loya. Hi ku ya hi mutlhokovetseri, vo tala va vavasati lava lumbetiwaka hi vuloyi vo vondzokeriwa swo karhi, laha a va khongotelaka leswaku a va fanelangi ku hela ntamu hikuva Xikwembu hi xona xi tivaka ntiyiso ntsena.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati lava ha tsakamaka kumbe lava ha ku tekiwaka tanihi vanhu lava nga rhandziki ku tshama na vingi va vona. Vavasati va muxaka lowu a va swi koti ku dyondza lomu va humaka kona hi tlhelo ra swa vutomi. Hi marito man'wana, vavasati va paluxiwa tanihi vanhu lava hatlisaka ku rivala.

5.1.12 A ndza ha tlheleli! – Ngobeni, K.J.

1. Hambi ko ba lexi dumaka,
2. Misava yi xipa hi ndzilo na xirilo,
3. Tilo ri mita mpfhuka hi nhlundzuko,
4. Timangwa ti mila timhondzo na mintshiva,
5. A ndza ha tlheleli!

6. Ndzi ba mandla na guswe ndzi vuyelela,
7. **Loko u ndzi rhule ngoma ya maxangu,**
8. **Maxangu ya ngoma ya maribye enambyeni wa tikhomba,**
9. **Tikhomba ti thagisiwa ti thagile yi va petapeta ndzhwalo wa vutomi,**
10. Ndzi ri a ndza ha tlheleli!

11. Ndzi khensa ndzi vuyelela,
12. Hikuva a ndzi nga voni mbhovo,
13. Hambi xivandla xo pfuleka,
14. Kumbe mpfutla wo rhetela kona,
15. Kambe wonge a wo hlaya mano hambu mbilu yanga.

16. Loko a ri mina,
17. Endzhaku a ndza ha cingeli,
18. Ndzi nga ta fana ni nkata Lota.
19. Hambu ximbhembhe-makundzumula-mpfula-ya-mu-na-kan'we ekaNjhanjhaka,
20. Xi nga vuya xi kundzumula mimondzo na mindzhengha,
21. A ndza ha tlheleli!

22. Leswi voneke hi mina swi vone hi mina,
23. I ta le ngomeni a ti boxeriwi maxuvuru,
24. Ntsena ku byela tsolo,
25. Kumbe loko wo ndzi xavela vutomi,

26. Ndzi nga ku tshweta murhi wa tindleve.

27. **A ndzi ri exipanereni,**

28. **A ndzi khida exidziveni xa makala ya ntshwavusiku,**

29. **A ndzi hluleka hambi ku titshuva kunene loku!**

30. **Ku tshukunyukanyana a wu ri ntirho,**

31. **Ku pelelwanyana a wu ri nandzu,**

32. **Ku xewetanyana xaka kumbe munghana, mutirhikulorhi kona a ndza ha vuli,**

33. **Ku khohlolanyana a wu ta pfurisiwa hinkwato na ta le mpfungwe,**

34. **Xaka a ri hundzuke nyoka.**

35. **Vutomi a a ndzi nga byi tivi,**

36. **Ku n'wi rhetela swi ndzi pfule mahlo ya vuxaka na rirhandzu,**

37. **Rirhandzu leri a ndzo ri khwenga kunene,**

38. **Rirhandzu ra ku hingakanyiwa ni vamina,**

39. **A ndza ha tlheleli eEgipita.**

5.1.12(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa rirhandzu. Mutlhokovetseri u endla xihlambanyo xa leswaku ndlela leyi tiseke ku hambana exikarhi ka yena na nsati a nga ka a nga ha swi tiyiseli ku tlhelelana na yena. Mutlhokovetseri u hlambanya leswaku hambiloko ku nga tirhisiwa tindlela hinkwato ta ku n'wi hlohlotella ku tlhelelana na nsati a nga ka a nga ti amukeli. U boxa leswaku leswi a nga hlangana na swona eka nsati wakwe ku hava munhu loyi a nga swi twisisaka. Mhaka yin'wana hileswaku a nga tiyimiselangi ku hlamula munhu wihi kumbe wihi mayelana na leswi a hlangeneke na swona eka nsati wakwe loyi sweswi va hambaneke (Baloyi et al 2015).

5.1.12(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi, wanuna u tlangela ku va a hambanile na nsati wakwe loyi rirhandzu ra vona se a ri herile khale, kambe va tama va ha tshama swin'we. Mitila ya 1-5 yi paluxa ku hlambanya ka wanuna loyi nsati wakwe a tikumeke a tekile xiboho xa ku hambana na yena. Wanuna loyi yena a chava ku boxa leswaku a nga ha ri na rirhandzu eka wansati loyi hambileswi swendlo a swi paluxa ku hela ka rona. Swi tikomba leswi a hlanganeke na swona eka wansati loyi swi n'wi chavisile swinene evuton'wini. Mitila ya 7-9 yi paluxa ku tikeriwa loku wanuna loyi a veke na kona hi nkarhi wa ku rhandzana ka lavambirhi.

Mitila ya 27-35 yi seketelana swinene na ya 1-5 hikuva yi vumba xihlambanyo lexi xa matimba a xi endlaka. Hi marito man'wana, mitila leyi hi yona yi boxaka xivangelo xa ku va wanuna loyi a tekile xiboho xa muxaka lowu. Mhaka yin'wana leyi n'wi susumeteke swinene ku va a teka xihlambanyo xa ku va a nga ha naveli ku tikuma a tlhelelanile na yena yi boxiwa hi ntila wa 38. Eka ntila lowu hi kota ku dyondza leswaku wanuna loyi a nga pfumeleriwi ku tihlanganisa na va ka vona. Hi nga ha boxa leswaku nsati wakwe a nga pfumeleri vingi vakwe ku tikuma va ri karhi va fambelana na nuna wakwe.

Hi ku katsakanya, vaxisati eka xitlhokovetselo lexi va paluxiwa tanihi vanhu lava tilaveka swa vona ntsena. Vaxisati a va koti ku lemuka leswaku vanuna va vona a va lo baleka enhlangeni, kambe va na vatswari lava va faneleke ku hanya na vona ku kondza na vona va hambanisiwa hi rifu.

5.1.13 A mi swi tshamelanga! – Phakula, N.W.

1. A hi ku nandziha ka wena rirhandzu ndziwena!
2. Mulungi waku wa wu tiva ntirho wakwe ke!
3. Futhi u tinyikile nkarhi a ku sweka u vupfa vupfani mpela!
4. Vutsokomberi byaku a byi pimeki byi entile bya mayini,
5. Loyi a nge u ku khomile hi xandla wa hembra!

6. Siku ndzi ku ringeke wena rirhandzu a ndzo pengapenga kunene,
7. Ndzi kalakala hi mbilu ndzi navela ku vikela misava hinkwayo,
8. N'wana jaha xi ri karhi xi ndzi hakutela ta le makorhweni ya mbilu.
9. Ndzi rhurhumela bya la thivuriweke hi switshetshele,
10. Ndzi gobagoba ndzi pfuka ehansi hi vunandzi bya rirhandzu.

11. A ndzi ri xikangalafula ndzi endliwa xitshakatankaka,
12. **Ndzi kandziyeriwa na hi vampheheleni,**
13. **Kasi xi le ndleleni n'wana Jeke na Solani,**
14. Jaha ro ke swisolo hi xiyimo no tiva timhaka ta rona,
15. Ri ndzi bukutela hi ntswotswotswo ndzi vuyeteleka ndzi va munhu.

16. Leswo swi ntsena ndza kanakana,
17. Lava nge va tsema vo penga?
18. Kumbe na leri ra ka mina jaha ri bile kona kwale mananga,
19. Ri ya vuya ri ri karhi ri ngengemisa khuwana ra rirhandzu,
20. U nga chavi, ndzi chululeli rona hinkwaro u ku ri bi!

21. **Futhi a ndzi lavi ku twa nchumu hi wena,**
22. **Leswi ndzi swi tweke a ndzi lavi ku ringisa munhu,**
23. **Swi ba mina ni xiviri xanga ntsena.**
24. A va ye va ya vabyela le kule le va tshakateriwa kunene!
25. A ndzi lavi ku hlambeleriwa mina.

26. Ndzi nga kamana na munhu dovana ri kala ri ntlurhuka mina.
27. **Ndzi nga fambela munhu a vuya a rhwele xibelana enhlokweni mina.**
28. **Ndzi nga ha tisungela wena dyambu xi lo hosi, mina.**
29. **Ndzi nga bejela dyambu ri huma hi le vupeladyambu ndzi nge ku tshiki
mina.**
30. **Ndzi nga ha khaluta eka leyi misava loko u nga ndzi nyumbhukela mina.**

5.1.13(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa rirhandzu. Mutlhokovetseri u khambisa vunandzi bya rirhandzu leri a ri kumeke. U tlangela ku va a hetelerile hi ku kuma jaha leri n'wi rhandzaka hi ntiyiso. A a nga ha tshembi leswaku a nga ha kuma munhu loyi a n'wi nyikaka rirhandzu ra ntiyiso endzhaku kaloko a rhangile a kumana na van'wana lava tlangeke ha yena. U phata jaha rakwe hindlela leyi ri n'wi rhandzaka ha yona. Mutlhokovetseri u hlambanya leswaku a nga ka a nga swi tiyiseli ku vona jaha rakwe ri rhandzana na nhwana wihi kumbe wihi loko a ha hanya. U hlambanya leswaku a nga endla hinkwaswo leswi a swi kotaka ku sirhelela rirhandzu rakwe eka lava nga kumekaka va ri karhi va ri xungeta (Baloyi et al).

5.1.13(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava rhandzaka swinene, kambe vavanuna va kumeke va ri karhi va tlanga hi vona. Hambiloko wanuna wo karhi a nga va nyiki rirhandzu leri hetisekeke, va tama va ya emahlweni no lava ku rhandza. Mhaka yin'wana hileswaku loko vavasati va kala va tiphina hi rirhandzu va tela hi moya wa lunya, vubihi na ku tilavela swa vona ntsena. Mhaka leyi yi paluxiwa hi mitila ya 21-30. Hambiloko vaxisati va ri karhi va hlamuseriwa tanihi vanhu lava kotaka ku rhandza swinene, swendlo leswi va khomelelaka eka swona tanihi ndlela ya ku tiyisa rirhandzu eka vanuna va vona hi leswi swi solekaka swinene. Vuloyi na mavondzo swi hetelela swi ri swihlawulekisi swa matimba eka vavasati lava tikumaka va ri karhi va rhandziwa swinene.

Hi ku katsakanya, vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava tibohaka ku teka xiboho xin'wana na xin'wana lexi nga kotaka ku endla leswaku va nga tsekatsEKisiwi eka rirhandzu ra vona, ku katsa na ku dlaya kumbe ku tirhisa tindlela ta vuloyi ehenhla ka un'wana na un'wana loyi a xungetaka ntshamiseko wa vona.

5.1.14 Tshengwe ra lerhisa – Marhanele, M.M.

1. Loko u nga wu voni mumu;
2. U kokiwa hi ngati ya manyunyu,
3. Yo rhwala tshengwe u ri fumba emutini,
4. U ta twa u nga twi!

5. **Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu,**
6. A a ri lunghele nguva ya tolo ya swikhafu,
7. Nkarhi lowu swirin'wa a swi ri matutu,
8. Ndyangu hinkwawo a wu dya wu ku ndanguu!

9. Eka nkarhi lowu ku vunga tshengwe,
10. **I ku tshama ehenhla ka mpukutu wa miseve,**
11. **Leyi nga ta ku rhengula mindzuku leyi hinkwayo,**
12. U hundzuka xihlekiso xa misava hinkwayo.

13. Tshengwe ri ve ni wa rona nkarhi,
14. Nkarhi wo bomba hi swipereta,
15. **Wanuna a ri karhi a ba xinari,**
16. Kambe sweswi ku lo sala ku hlambanyisa.

17. Hi nkano ya marahani,
18. Tshengwe ri lerhise ni tinkanyamba;
19. Ti hundzuka vamabongela-tshuka,
20. Hikuva loko to nqwaa, ni tshengwe, mahlo koveel!

21. Hi ri muti wa tshengwe i tlakula-va-xurhe,
22. Tshengwe ri fuwe vukwele ni rivengo,
23. **Vavasati va lowu nkarhi,**
24. **A hi vona vo orha ndzilo wa xitiko xin'we.**

5.1.14(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi lemukisa vahlayi hi ta khombo ra ku va wanuna a teka vasati vo tlula un'we. Ku va wanuna a tisindzisa ku teka tshengwe u va a ri karhi a tirhambela maxangu ya vutomi hikuva van'wana va tsandziwa na hi ku hlayisa nsati un'we ntsena.

5.1.14(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi hlamusela vavasati va manguva lava tanihi lava nga ha yingiseliki swileriso kusuka eka vanuna va vona hikokwalaho ka xidemokirasi. Mitila ya 10-11 yi paluxa vubihi bya ku teka vasati vo tlula un'we. Hikokwalaho, wanuna loyi a tekaka tshengwe a nga ha tiphini hi vutomi hikuva se vavasati va na matimba ya ku kanetana na vona. Eka xitlhokovetselo lexi, vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava tshembelaka swinene eka mafumelo ya xidemokirasi ku humesela matitwelo ya vona ehandle. Tanihi vahlayi hi kota ku vona hilaha vaxisati a va xanisiwa hakona emikarhini ya khale loko Afrika-Dzonga ri nga se va ehansi ka mafumelo ya xidemokirasi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mitila ya 23 na 24.

Hi ku katsakanya, vaxisati va paluxiwa tanihi mpingu ku hanya na vona endyangwini wun'we.

5.1.15 Tshengwe – Marhanele, M.M. et.al.

1. Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu,
2. Loko u nga ri hetu ri helela
3. Ri ta ku komba xipuku xa nhlekani,
4. Tshengwe ra rheta ro tshaputshapuu!
5. Tanihi ritshapu ra hunga.
6. Se u ta ri ta hi kwihi u siya khihi?
7. Swona u ta ri khoma hi kwihi laha ri khomekaka?

8. **Loko u nga ri hlayeli kahle tshengwe,**
9. **A ri hambananga na guma ra tinyoxi,**
10. **Tinyoxi ta le bakweni ra mondzo;**
11. **Phela tinyoxi i swigevenga leswikulu,**
12. **Loko ti hambane na Muvhulu hi leto hlundzuka,**
13. **Ta yi dlaya mbyana.**
14. Se wena ti nga ku tsandzeka hi leri nge yini?
15. Loko tshengwe u ri koka u ri tisa endyangu,
16. Hambi ndzalo yo nghena yi nghenile emutini
17. **Tinghala leti u ti fuyeke ti nge tshiki ku vomba.**
18. **Tindlopfu leti u ti lovoleke ti nge tsan'wi ku kwanga,**
19. **Tinsuna leti u ti yengeke ti to kho, ku n'inin'ita,**
20. Hikuva hambu ti dyela eswitikweni swo hambana,
21. Hinkwato ti wu lava hi mahlongati nsingu wa muti.

22. Swona loko u fuwe tshengwe
23. Mhamba ya muti u ta yi pfuxa ha yini?
24. Swimangatlalani leswi ngheneke hi le mahosi,
25. Kumbe leswi swekeraweke rihojahojja ra le xihundleni,
26. U ta swi phahla hi mhamba yihi?
27. Hikuva hambu wa swi phahla hambu a wu swi phahli;
28. Swi tive leswaku u tinghenisa entangeni wa swiyila.
29. Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu
30. Loko u nga ri heti ri helela
31. Ri ta ku komba xipuku xa nhlekani
32. Tshengwe ra rheta ro tshaputshapuu!
33. Tanihi ritshapu ra hunga.
34. Se u ta ri ta hi kwihi u siya kwihi?
35. Swona u ta ri khoma hi kwihi laha ri khomekaka?

5.1.15(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi tanihi lexi nyikiweke laha henhla, xi tshuriwile hi mutlhokovetseri un'we. Na xona xi lemukisa hi ta vubihi bya ku va wanuna a teka vasati vo tlula un'we. Mutlhokovetseri u tsundzuxa vavanuna ku papalata mbhulo wa muxaka lowu hikuva a swi olovi ku va hlayisa no va rhandza hindlela leyi ringanaka.

5.1.15(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Laha vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu va vukarhi swinene lero ku hanya na vona u va u lo tivitanela nhlupheko na maxangu. Mitila ya 8-13 yi fananisa vavasati na tinyoxi. Hambileswi tinyoxi ti nyikaka vulombe lebyo tsokombela swonghasi, laha ti lumaka kona munhu ti nga n'wi dlaya. Maehleketelo ya muxaka lowu ya tiyisisiwa hi mitila ya 17-19 leyi na yona yi gegaka vaxisati tanihi tinghala, tindlopfu na tinsuna. Swivumbiwa leswi hinkwaswo a ku na munhu loyi a dyaka a xurha a nga tiphinaka ku tikuma a ri karhi a hanya na swona hikuva swi na khombo swinene ehenhla ka vutomi bya munhu.

Mitila ya 22-28 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekangiki eka rirhandzu ra vona. Mutlhokovetseri u boxa leswaku loko wanuna a teka tshengwe u ta hluleka ku va tsakisa kutani va famba va tilavela vo titsakisa na vona. Mhaka yin'wana hileswaku vasati vakwe va ta ya kuma vana na vavanuna van'wana kutani va n'wi lumbeta ku va tata wa vona. Hi ku famba ka nkarhi swi ta n'wi hlupha loko a fanela ku phahla vana lava nga ta va va ri va le handle hikuva u ta va phahla hi xivongo xakwe kasi va ri va xivongo xin'wana lexi hambaneke na xa yena.

Hi ku katsakanya, vaxisati laha va paluxiwa tanihi vanhu lava swi tikaka swinene ku hanya na vona endyangwini tanihi vasati va nuna un'we hikuva va ta n'wi nyengela va ya rhandzana na vavanuna van'wana. Hi marito man'wana, vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava nga tshembekangiki naswona lava nga na khombo swinene ehenhla ka vutomi bya vaxinuna.

5.1.16 Vukati i mbilu – Magaisa, J.M.

1. Gezani xiporo xi tsemekile;
2. Swikwembu swakwe swi yila Valungu,
3. Loko ri xile ntirho i ku byi chucha,
4. **Nsati ni vana va hanya hi rikoko ra xilondzo,**
5. **Va ambala tatana va hlova hi manana.**

6. **Nsati u hundzukile rikavakava,**
7. **Vana va hundzana ntsena hi masiku,**
8. **Lomu mathumbanini migiva yi nemba hi magume,**
9. Milenge ya N'wa-Risenga i thayere;
10. Maxangu eka yena i mukhuhlwana.

11. Gezani u hundzukile xiphongo xa mahlanga,
12. Lomu ri n'wi pelelaka kona hi le kaya,
13. Lomu vanhwinu u famba bya xifufunhunu,
14. Xiburukwana i tinjhovo,
15. Loko a famba wo byambula.

16. Swihlangi i marhambu ntsena,
17. Swikhwidya swa swona i tincindha;
18. Swivokwana ni swinengana i tinhi,
19. Ku i vanhu wo vo hi mahlo,
20. Swi dzuvurile bya mbhongolo hi ku sewula ka timpfula.

21. Miri ya swona i magegetsu,
22. Min'wala yi rimarimile swimidyana swa swona,
23. Loko ri perile swo kufumetana,
24. Xinkwa ni kofi i xiyila,
25. Vaakelani mano ya swona se va ma lemukile.

26. N'wana wa muakelani u rhwale ximarha,
27. Ku swi phemela swi fanele ku n'wi bebula,
28. Swimovhana swa tata wakwe u korwile,
29. Yena phela u dya a khigela
30. Vusiwana eka yena i n'wendzi wa malolo.

31. Ndlala yi nga ndlala;
32. Vana va swihlangi munhu nkulu phi!
33. "Hi phemele phela"
34. Xi phema xi cukumeta xi hleka,
35. Vana va nghohe ya – Abraham va hundzukile timbhongolo.

36. Sweswi mfula yi nile,
37. **N'wa-Risenga swilemu u hava,**
38. **Ku jekula u ta byala nkami?**
39. **Le nhoveni nsimu i majani,**
40. Gezani u tsendzeleka ni matsima.

41. Kaya ra Gezani ku handza n'hwari.
42. U hlangana ni vamuti hi vurhongo,
43. Ndlala yi dyondzisa vana xikolo xa rintihlo,
44. **N'wa-Risenga ku tlhelela kaya wa chava,**
45. **Risenga cuma a nga celelanga.**

46. **Loko o tshuka a ri vekile u ta vuya hi xibububu,**
47. **Risenga u bava a khalakhasa,**
48. **"Tiyisela n'wananga, vukati i mbilu"**
49. Vana i vukwera hi ku basuluka,

50. Sweswi xihangalasi u swi kotile,
51. Vana va dyiwe hi aredzi,
52. Vana va nghohe ya Adam na Evha;
53. Swa nyumisa ku vona vukwembu byi kurha,
54. Vulolo a va puti va puta vusiwana.

5.1.16(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati loyi a bohekaka ku tshama evukatini byakwe hambiloko byi nga ha n'wi nandziheli hikokwalaho ka leswi rixaka ra Vatsonga ri tshembelaka eka mhaka ya leswaku loko u kala u nghena evukatini a wa ha fanelangi ku tihumesa eka byona handle ka xivangelo lexi twakalaka swinene.

5.1.16(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava titsandzekaka, lava nga kotiki ku teka swiboho swa matimba leswi nga kotaka ku va tshunxa emaxangwini. Manana na vana va xaniseka swinene hikuva tatana wa vona u tsandzeka ku va hlayisa. Mitila ya 4-5 yi boxa mhaka leyi hi ku kongomisa.

Mhaka yin'wana hileswaku a va na vutihlamuleri ehenhla ka nhlayo ya vana lava va faneleke ku va tswala. Vumbhoni bya mhaka leyi byi paluxiwa hi mitila ya 6-8. Eka wansati loyi vukati eka yena ku lo sala rito 'vukati' ntsena, kambe a nga ha nandziheli hi nchumu. Mitila ya 9-10 yi kombisa leswaku a nga ha ri na mhaka na ku hlamba hikuva anake na swo hlamba a nga na swona.

Mhaka yin'wana leyi vavisaka swinene hileswi wansati loyi a swi tivaka leswaku nuna wakwe u tinyiketerile ku famba a tsakisa vavasati van'wana, yena swa n'wi tsandza ku teka xiboho xo huma eka vukati lebyi bya maxangu. Mhaka leyi yi paluxiwa hi mitila ya 11-15. Ku ya hi mitila ya 16-20 leyi paluxaka xiyimo lexi vana va wansati loyi va nga eka xona, wansati wa xiviri a ta va a tekile xiboho xin'wana xo

antswa ematshan'weni yo tikuma a ri karhi a khomelela eka vukati lebyi n'wi xanisaka emirini na le moyeni. Mitila ya 36-45 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava xavisekaka hi ku olova hikuva eka vatswari van'wana xuma eka vona i ku va n'wana wa vona a xavisiwile. Leswi swi tano hikuva wansati loyi a ku na nchumu lexi n'wi nandzihelaka hi tlhelo ra le vukatini handle ko dya mbitsi a xeve hi mahlomulo.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga kotiki ku yimela timhaka ta vona, ngopfungopfu ku teka swiboho leswi khumbaka vutomi bya vona hi xiviri.

5.1.17 Huku ni matandza ya yona – Mahuntsi, M.T.

1. Wanuna ndziwena u mbyana,
2. U mbyana ya milenge mimbirhi, huhuhuu!
3. U ndzi totile botere emahlweni,
4. U ndzi byela leswaku u ta koka rhangani vana va rona,
5. U ndzi byela leswaku n'wana a hi wa un'we.

6. Leswi na mina xivundza a xi ndzi dlaya,
7. Xivundza xo tshama emachiweni,
8. Ndzi vungavungile maguja ya mina ndzi ku landza,
9. **Ndzi hundzula ndyangu wa mina marhumbi,**
10. **Ndzi rhurha ndzi ta tshama na wena,**
11. Ndzi ehleketa leswaku u wanuna hi ta aka ndyangu swin'we,
12. Kasi wo va wanuna sweswi u nga gwarha njhovo.
13. Kasi a ri ri khwakhwa ra sekwa mavonelakule.

14. Namuntlha u ndzi komba mihlolo,
15. U ndzi komba mihlolo dyambu xi lo hosi!
16. U hlanta mahlanta u tlhela u dya!
17. **U dya huku na matandza ya yona, a wu xoni?**
18. **U ndzi hundzula mukon'wana wa wena mina,**

19. Rirhandzu ra kona ri etlerile kwihi?

20. Kambe wa hembra mbyana ndziwena!

21. Na wa wena ndyangu wu ta hundzuka rhumbi.

22. Ndzi ta gotsa maguja ya mina ndzi tlhelela emachiweni.

23. Ana vatolo va ri emarhumbini va tlhelela,

24. Laha ku nga tlheleriwiki hi le khwirini ra manana.

25. Loko a ri wena u ta ya bolela endzhutini,

26. U ta ya hanya hi tintshutshu na timbyana kuloni hikuva u mbyana.

5.1.17(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa rirhandzu. Mutlhokovetseri u vulavula hi wansati loyi a loveleke hi nuna kutani a ya tekiwa hi wanuna un'wana kun'we na n'wana wakwe. Mhaka yo biha hileswi nuna wa wansati loyi lontshwa a nga fika a tinghenisa eka swa masangu na n'wana wa nsati loyi. Ku va wansati a kumile xihundla lexi swi n'wi susumetile ku tlhelela le mutini lowu a siyiweke eka wona hi mufi nuna wakwe. Wansati u tekile xiboho xa ku longa hinkwaswo leswi nga swa yena a tlhelela evukatini byakwe lebyo sungula (Baloyi et al 2015).

5.1.17(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati loyi a tekeke xiboho xa ku va a sukela muti lowu a wu akeke hi mavoko yakwe a hlomela wanuna wo karhi ku ya hanyisana na yena. Mitila ya 3-11 yi paluxa ku olova ka timbilu ta vaxisati loko swi ta eka timhaka ta rirhandzu. Leswi wansati loyi a nga na n'wana na wanuna un'wana, swi kombisa leswaku u hatlisile a rivala vumbabva lebyi vaxinuna va nga na byona. Ku va wanuna loyi a tikumile a rhandzanile na n'wana wakwe loyi a nga riki wa ngati, kambe wansati a tama a ha ri na xivindzi xo langutisana na wanuna loyi hi mahlo, swi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava switwi swa vona swi kakanisaka. Xiboho lexi tekiwaka hi waxisati eka xitlhokovetselo lexi xi humelerisiwa hindlela yo tsana

swinene leyi paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava nga kotiki ku yimela timhaka ta vona hindlela ya matimba na vurhena. Mhaka leyi yi paluxiwa hi mitila ya 14-18.

Hi ku katsakanya, laha vaxisati va tlhela va paluxiwa tanihi vanhu lava honisaka, lava nga kotiki ku tsakisa vanuna va vona ku kala va tinghenisa eka timhaka leti ta manyala ya ku ya emasangwini na vana va vona lava nga riki va ngati.

5.1.18 I nyiko yakwe – Baloyi, M.J.

1. I nyiko yakwe,
2. Yena na peninsele i mahahlwa.
3. I xiyila ku n'wi vikela hi ta rifu ra makwavo,
4. U ta rungulela hi nhlanukelo ntsena.
5. **Nsati na vana xo va xiwelo ntsena.**
6. Na vana va kona o nkhensa xo xivongo ntsena.
7. I nyiko yakwe,
8. Futhi u nge n'wi damurhuti.

9. **Saka ra mugayo a ri kayiveli endzhaku ka rivanti,**
10. **Nyama yona onge o xavela nkhangano.**
11. Nkarhi wona u tshama a ri hava,
12. Nkarhi wo dya mabulo ku lo sala ku hlambanyisa ntsena.
13. **Nsati u ambexiwile nala wa mihlolo,**
14. **Mihlolo ya nuna loyi a nga fa a ri karhi a ha copeta.**
15. Vabvana kuloni loko va n'wi vona va ri va kayela,
16. Loko va n'wi vona a ba hi movha wa manyunyuu.
17. I nyiko yakwe,
18. Futhi u nge n'wi damurhuti.

19. Vambuyangwana va ri va kayela,
20. A va swi tivi leswaku movha a hi nuna.
21. A va swi tivi leswaku swilovolovo a hi nuna.

22. A va swi tivi leswaku xuma a hi nuna.
23. A va swi tivi leswaku vudyeladyela a hi vukati.
24. A va swi tivi leswaku nuna a hi xambhulele xo phephisa mumu na mpfula ntsena.
25. Futhi u nge n'wi damurhuti.
26. Futhi leswi nga ehansi ka xihlungwana swona a wu nge swi hetu,
27. Eka yena a swi vuli nchumu ku dya ekhefina,
28. Swa le kaya swakudya swa hlwela ku vupfa.
29. U dya a ri karhi a hefemulela vutivi ephepheni ro basa paa!
30. Phepha ri kala ri ku dzwii, hi vutivi byo k'enta.
31. **Ndyelo yakwe ekaya yi hundzuka ya xin'wanakaji.**
32. I nyiko yakwe,
33. Futhi u nge n'wi damurhuti.
34. **U hanya emisaveni yakwe yexe,**
35. Eka leyi misava ku lo sala xifaniso ntsena.
36. Nchumayilo wakwe ekerekeni wu dinga byongo byo hluteka,
37. A hi mani na mani a nga twisisaka mongo wa wona.
38. Eka hina vampheheleni yo na yi xa.
39. Lava vurhongo byo tshama va khomile,
40. Byo fayana byi fayanile ku kala a pfula hi 'Amen'.
41. I nyiko yakwe,
42. Futhi u nge n'wi damurhuti.
43. Mpahla ya kona yo titiva,
44. O chava ko ku byambula ntsena,
45. Ntsena o chava ku hlolela tiko.
46. Byongo byakwe na ntsumbu wakwe swa landzulana.
47. Vurhongo bya kona ko va muguzalala ntsena,
48. **Nsati u nyengiwa bya noyi hi nkarhi wa valoyi.**
49. **Nsati u to twa hi xixika xa ximumu.**

50. Yena u dunga hi vutivi lebyi a lavaka ku byi nhlata ephepheni,

51. Byi nga se n'wi xupukela.

52. I nyiko yakwe,

53. Futhi u nge n'wi damurhuti.

54. Nsati u kale a tsema vun'anga byo tiphandzhela,

55. Xo kombela va nga hlawuliki,

56. Xinghunghumana xo, ndzi kwala ndzhaku!

57. Xi fika xi tikumela ndhawu yo wisa kona,

58. Xi ku tikitiki, kwala ndlwini ya vona,

59. Xi yimela ku nhlata bya xona vutivi bya muyangavuyi.

60. I nyiko yakwe,

61. Futhi u nge n'wi damurhuti.

62. Yena na leswo va ngheneriwile laha kaya yo na yi xa,

63. A swi n'wi tovi helo,

64. Wa ha ri kwale tikweni rakwe yexe.

65. Ya yena nyiko a ya ha lawuleki,

**66. U ta mukela ndzhwalo siku vuxungu byi n'wi pyopyaka bya mamba ya
ntima dzwi!**

67. Na leswo swi tise ku yini wu to va Garingani wa Garingani!

68. I nyiko yakwe,

69. Futhi u nge n'wi damurhuti.

70. Na wena u na ya wena nyiko.

71. Xana u yi tirhisa njhani nyiko yaku?

5.1.18(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa vumunhu. Xi vulavula hi wanuna loyi a tinyiketeleke swinene eka vutshuri bya matsalwa ku tlula vutihlamuleri byakwe tanihi nhloko ya muti. Wanuna loyi a nga na mhaka ngopfu na nsati eka swo tala. Hambiloko a xavela ndyangu wakwe swakudya na swilaveko hinkwaswo swa laha mutini, nsati u

vilerisiwa hi ku dlayisiwa xivundza mikarhi hinkwayo. Masiku man'wana wanuna loyi u nyengela nsati navusiku a yisa emahlweni ntirho wakwe wa vutsari (Baloyi et al 2015).

5.1.18(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa waxisati tanihi munhu loyi a kokaka rinoko evukatini byakwe hi swilo leswi khomiwaka hi voko ntsena, kambe a nga kombiwi rirhandzu. Laha wansati u paluxiwa tanihi munhu loyi a tsakisiwaka ntsena hi ku xaveriwa swakudya na swambalo. Hi marito man'wana, waxisati u tekiwa tanihi munhu loyi a nga swi twisiseki swinene leswaku rirhandzu swi vula yini. Eka waxisati vukati i ku kuma vana, ku dya na ku ambala tanihilaha swi paluxiwaka hi mitila ya 5, 7, 9 na 10.

Ntila wa 6 wu paluxa waxisati tanihi munhu loyi a nga tshembekangiki eka nuna wakwe. Mhaka yin'wana leyi paluxiwaka hi vaxisati i ku hluleka ku teka swiboho swa matimba leswi khumbaka vutomi bya vona hi xiviri. Mitila ya 11-14 yi swi veka erivaleni leswaku wanuna loyi a nga na rirhandzu eka nsati wakwe. Van'wana lava vonaka wansati loyi a ri karhi a famba hi mimovha ya manyunyu va n'wi navela kasi yena hi yexe wa swi tiva leswaku a nga kombiwi rirhandzu leri lavotala va ehleketaka leswaku u tiphina hi rona. Wansati loyi u paluxiwa tanihi munhu loyi a hlulekaka ku titshunxa eka mapindzi ya ku pfumatiwa rirhandzu no tienerisa emoyeni wakwe.

Mhaka ya ku va vaxisati va hluleka ku teka swiboho swa matimba leswi khumbaka vutomi bya vona hi xiviri yi tlhela yi paluxiwa eka ntila wa 31. Swiboho leswi humeseriwaka erivaleni hileswi paluxaka matikhomelo lamo hamboloka ya vaxisati tanihi mitila ya 54-59. Mhaka ya ku va a hlanganile na wanuna loyi a n'wi tluleteke xitsongwatsongwana lexi vangaka vuvabyi bya AIDS swi tiyisisa ku tsana ka matekelo ya swiboho hi wansati loyi hikokwalaho ko tinghenisa eka swa masangu handle ko tisirhelela.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga swi twisisiki swinene leswaku swikongomelo swa vona swa vutomi hi swihi kahlekahle. Mhaka yin'wana hileswaku eka vaxisati vutomi byi tihlawulekisa hi swakudya no tibombisa ntsena.

5.1.19 Ra dzindza – Malungana, S.J.

1. Mindyangu ya namuntlha yi khome hi ritukulu,
2. Yi orha switiko swa khombo,
3. Ndlati ya madzolonga ya baleka,
4. Xipululu xi tshikele mandza ya xona emindyangwini,
5. Mindyangu yo khoma timbilu loko ri dzindza ri hatima.

6. Tinxangu ta mindyangu ti khomisa nsululwana,
7. Namuntlha emindyangwini ku handza n'hwari,
8. Matsune ni nkati a yi vhikeki,
9. Yi minya ku minya,
10. Ku sala switlakati swa swiketi ni maburuku.
11. Mahlo yanga ya phutsela hi riphimela,
12. Ku vona mintsumbu ya ndyangu yi lo nhavululu!
13. Bombo ra namuntlha ra nuha,
14. I bombo muni ro bomba hi xikhohlola-rifu,
15. Tindhampfu ta xona ti dlidlimbetela vukati emasirheni.

16. I nkuzi muni yo loko ti gomolana,
17. Yi yayarhela ntlhambi hinkwavo bii!
18. Ni mugulugudela wa marhole wo hava xisandzu wu kukuriwa,
19. Ku sala xivala na migotlo ya tingana,
20. **Hakunene mapapa ya fuwe mpfula na ndlati.**

21. Mindyangu i mpfurhampfurha,
22. Wun'wana u ri xa n'hwari loko un'wana a ku xa nkengere,
23. Tinghumendlhana ta tiko tshovani swiphundla mi timela nhova,
24. Layani tinhloko ta mindyangu ti ta kota ku vohla vukarhi
25. Hikuva minete yin'wana ni yin'wana xigitsi xi hlanta rifu
mindyangwini,
26. **Vatshiveri na swiciwana va dyela enghinghiyeni,**
27. Swihlungwana swi fihle swo tala,
28. Phela mpfula ya xihangu yi siya maphokolo emindyangwini.

5.1.19(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi madzolonga ya le mindyangwini na makhombo lama ya fambelanaka na wona. Lexi hlamarisaka hileswaku vaxisati hambiloko va vona nxungeto wa muxaka lowu ehenhla ka vutomi bya vona va tsandzeka ku teka swiboho swa matimba va tihumesa eka vukati lebyi tihlawulekisaka hi madzolonga. Hi hala tlhelo, na waxinuna a nga swi lavi ku tshikiwa. Eka wanuna xitshunxo xa madzolonga ya mindyangwini i ku herisa vutomi bya nsati na vana.

5.1.19(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Mitila ya 16-20 yi paluxa leswaku waxisati loyi a khumbekaka eka vukati lebyi se byi tihlawulekisaka hi madzolonga u na mhaka yo tiya leyi nga n'wi pfunetaka ku teka xiboho xo huma eka vukati lebyi. Wansati loyi wa swi vona leswaku eka vukati lebyi a nga eka byona ku na nxungeto wa matimba wa ku va a hlangana na rifu, kambe u tibyela leswaku kumbe siku rin'wana xiyimo xi ta cinca.

Ntila wa 26 wu paluxa vaxisati tanihi hi vanhu lava ntirhonkulu wa vona endyangwini ku nga ku swekela nuna na va vukati ntsena. Leswi swi tiyisisiwa hileswi va vuriwaka 'vatshiveri'. Rito leri ri na nkucetelo lowukulu wo biha eka mavonelo lama vavanuna va nga na wona ehenhla ka nkoka wa vaxisati.

Hi ku katsakanya, vaxisati eka xitlhokovetselo lexi va paluxiwa tanihi vanhu lava tsandzekaka ku titekela swiboho swa matimba leswi khumbaka vutomi bya vona, kambe va langutisana na xiyimo xo biha ku kondza va lamuleriwa hi rifu.

5.1.20 Makumaswivupfile – Baloyi, M.J.

1. Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,
2. Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo,
3. Xi lava laha ku weke xidunana ntsena,
4. Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,
5. Handlekaloko ndzalama ya ha vangamanyana xa nyokovela.

6. Laha xi hlevelalaka kona risimu ro chavelela mi nge yi lavi na “Amen”,
7. Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!
8. **Miganga ya le kusuhi hinkwayo xi dumile duu!**
9. Xi khokhomela ni le malwangwini lama ha beleriweriwaka ehansi ku ta tlatlekiwa,
10. Xi lerhisa hinkwato tintswela a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu.

11. **Le kaya onge xi n’wi tirhisela murhi mutshiveri,**
12. Vhiki a hi nchumu xi nga vonakanga laha kaya,
13. I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhivilichi.
14. Laha xi humaka kona xi siya ndlala ntsena,
15. **Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n’winyi a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo.**

16. Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamerile xa hlasela!
17. Futhi a xi na mukhokheri, milomo yi tshama yi xipelanile.
18. Lavo ka’ mano mbuyangwana vo pfulela va tshika,
19. Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena,

20. Laha xi fambaka kona xi twala risema ra nyuku wa lava tietleleleke khole.

5.1.20(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa vumunhu. Xi vulavula hi wanuna loyi a hlongorisanaka na vavasati lava loveriweke hi vavanuna hi xikongomelo xo ya va dyeleta ndzhaka na rifuwo ra vona na vana va vona. Wanuna loyi u kumeka ngopfu emikosini ya vavanuna lava ha tsakamaka, lava a nga na ntiyiso wa leswaku va sukerile mali yo tivikana. Wanuna loyi u yiva timbilu ta vavasati lava na maxaka ya vona hi ku chavelela swinene hi ku yimbelela no tivonakarisa swinene emahlweni. Mutlhokovetseri u tlhela a paluxa leswaku mhaka leyi hlamarisakanyana hileswi nsati wakwe wa xitekwa a nga vuliki nchumu hi maendlelo lamo biha (Baloyi et al).

5.1.20(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga kotiki ku dyondza swihoxo eka lava va hanyaka na vona. Endlelo ra 'Makumaswivupfile' hileri tivekaka swinene emugangeni, kambe wansati un'wana na un'wana loyi a loveriwaka u tikuma a ri karhi a dyeletywa kutani a siyiwa evuswetini lebyikulu vutomi byakwe hinkwabyo. Ndhuma ya mitirho ya wanuna loyi yi paluxiwa hi mitila ya 6-10.

Mhaka yin'wana leyi paluxaka ku tsana ka vaxisati yi boxiwa eka mitila ya 11-14. Ku va nsati a pfumelela nuna wakwe ku famba a handza ndlala hi ku ya tinghenisa emasangwini na vavasati van'wana a hi mhaka leyi kombisaka vutlhari.

Hi ku katsakanya, vaxisati eka xitlhokovetselo lexi va paluxiwa tanihi vanhu lava nga riki na matimba ehenhla ka swiboho leswi khumbaka vutomi na vuviri bya vona. Va paluxiwa tanihi vanhu lava ehleketelaka swa namuntlha ntsena handle ko ehleketelela na vumundzuku bya vona na vana va vona.

5.1.21 U nga dungu xihlovo – Phakula N.W.

1. Leswi mi ngo hlambelana emahlweni ka vanhu, ya kona mati yo kala xilavi?
2. Mundzuku mi ta tlhelelanisana ku yini?
3. Tolo kunene a swi ri swinene swa n'wana vambirhi.
4. Buti n'wana mhani emarhumbini va tlhelela.
5. Munhu u hlambanya se a lo gaa, hi xikosi ntsena.

6. Buti u nga tikhalambisi hi ku poyila nsati,
7. Nsati loyi a nga yena a mi humeseke elawini ra tinghwenda,
8. Nsati loyi mi nga n'wi hlawula exikarhi ka vavasati va ntsandzavahlayi,
9. Nsati loyi a mi hamba mi tiba xifuva mi ku wo fana na yena a nga kona emisaveni hinkwayo.
10. Se namuntlha ku lo tswariwa wo fana kumbe ku tlula yena?

11. Buti, u ta tikomba yini tihloko leti u n'wi rhwexeke tona namuntlha?
12. Leswi mi ngo famba mi peperha ta le hansi ka xihlungwana a mi nga tisoli?
13. Leswi mi ngo hlambela xihlovo mundzuku mi ya timula kwihhi torha?
14. Leswi u ngo ticelela sirha wa ha hanya n'wana manana u ta etlela vurhongo?
15. U nga yi hi vanhu n'wana mhani, emarhumbini va tlhelela.

16. Leswi tolo wa siku mi nga te mi ta hambanyisiwa hi rifu ke?
17. Kumbe se rifu ri se ri gongondzile ekamareni ya wena buti?
18. Hi vikele na hinavu hi ta famba hi lava homu,
19. Homu yo phamela vayoweri na vakhandlivahlonge,
20. Hi ta wisa ku hlamula vana miharihari.

5.1.21(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa vuxaka bya vanhu. Mutlhokovetseri u khongotela buti wakwe ku tlhelelana ni nsati wakwe loyi va hambaneke hikokwalaho ka swin'wana na swin'wana leswi tivaka hi vona vambirhi ntsena. U khongotela buti wakwe

leswaku ku hava mindyangu leyi nga holoviki naswona loko nuna na nsati va holova a va fambi va poyilana. U tsundzuxa makwavo ku ehleketa hi ta xiboho xakwe lexi a xi endleke loko a ha gangisa nsati loyi wakwe. U tlhela a n'wi kombisa leswaku laha misaveni a nga kona loyi a pfumalaka xihoxo xo karhi, kambe vanhu vo tiyiselana (Baloyi et al).

5.1.21(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava tiyiselaka ku hanya eka xiyimo xo tika laha xitshunxo xa kona ku nga ku teka xiboho xa matimba, kambe va kumeka va ri lava tsandzekaka ku endla tano. Vaxisasti va paluxiwa tanihi vanhu lava ntirhonkulu wa vona wa ku tinghenisa evukatini ku nga ku ya tswala vana ntsena kutani va hetelela va siyiwile na mindyangu. Vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava tiyiselaka ku sandziwa no vulavuriwa ku biha hi vanhu lava ehleketaka leswaku va va rhandza.

Mitila ya 14-19 yi paluxa leswaku wanuna loyi a nga ha ri na rirhandzu eka nsati wakwe hikuva nkarhi lowu a n'wi sukeleke wu fana naloko nsati loyi a loveriwile. Hambiswiritano, nsati loyi wa ha tibyela leswaku u le vukatini.

Hi ku katsakanya, vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava yaka evukatini ku ya tswala vana ntsena kutani endzhaku ka swona va tshikiwa ku landziwa van'wana.

5.1.22 Xirereso xo basa – Marhanele, M.M.

1. Xi basile xirereso xi lo paa!
2. Wongi xo hlamba hi ntswamba,
3. Kambe vumunhu bya xona bya kakananisa.

4. Xirereso xo basa a hi huku;
5. Xi bebule vutlhari bya makondlo,
6. Lebyo luma byi pfurheta.

7. Xirereso xo basa a hi xinkenkela;
8. Xo va mamba yo fundza vuxungu;
9. Yi zula na byona kambe a byi yi dlayi.

10. Xirereso xo basa a hi nchumu no va nchumu;
11. Vutomi bya xona byi dluvekeriwe evuhuzeni;
12. Vuhuza byo “chomana” na va’soro.

13. Loko u fuwe lexo basa paa!
14. Hambu wo xi fungha wo tlanga ni nketani;
15. Vupapa bya xona byi ta ku papaxarisa.

16. Loko wo xi sala endzhaku xihandza-matala lexi,
17. U landzelela masema ya la’xi handzelaka kona swikukwana,
18. U hambile vutomi byi ta ku wimba u ku gibidii!

19. Xirereso xo basa paa; i noto,
20. Swa antswa u sevelana ni lexa ntima dzwii!
21. Kumbe lexa ritshuri xi nga ta ku nyika nhloko.

5.1.22(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vuxongi bya vaxisati, kambe lava vumunhu bya vona byi hambaneleke ekule na leswi va langutekisaka xiswona loko munhu a nga tihlanganisa na vona. Hakanyingi ku vuriwa ku va vavasati lavo xongisa leswi va ri na khombo swinene eka vanuna va vona.

5.1.22(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Ntila wa 3 wu paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga na vumunhu lebyi tsekatekaka swinene, lava u nga ta ka u nga veki ku tshemba ka wena eka vona. Tindzimana ta vumbirhi na vunharhu ti fananisa waxisati na kondlo na mamba. Kondlo laha ri

nghenaka kona ra onha swinene, kambe u sala u ya swi lemuka ku ri khale se ri fambile. Mamba laha yi ku godyaka kona a wu tali ku pona rifu hikuva vuxungu bya yona byi na matimba swinene. Mutlhokovetseri u ri mamba hi yoxe a yi koti ku dlaya hi vuxungu bya yona, kambe byi na matimba ya rifu eka xivumbiwa xin'wana.

Mitila ya 11-12 yi paluxa vaxisati tanihi madlakuta kumbe vanhu lava nga na matikhomelo yo biha loko swi ta eka timhaka ta swa rirhandzu hi ku va va nga swi koti ku rhandza munhu un'we ntsena hi nkarhi wun'we. Mitila ya 14-15 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga xiximiki swiboho leswi tekiwaka hi lava tinghenisaka eka swa timhaka ta vukati. Hambiloko va ambexiwile swingwavila va rhandzana na vavanuna van'wana swi ri tano.

Mutlhokovetseri eka mitila ya 20-21 u gimeta hi ku tsundzuxa leswaku vavanuna a va fanelangi ku tsutsumisa ntsena vavasati vo tshwuka hikuva vunyingi bya vona a va na mahanyelo lamanene. Ematshan'weni, vavanuna va hlohloteriwa ku tekana na vavasati lavo swarha, kambe va ri na mahanyelo lamanene.

Hi ku katsakanya, vavasati vo tshwuka va tekiwa va ri lava mahanyelo lamo biha hambiloko ku ri hava vumbhoni lebyi khomekaka na leswaku a hi hinkwavo ka vona va tano.

5.1.23 Ti tsimbile mikanyi – Baloyi, M.J.

1. Nyamusori u ti haxile ti ku tlangandla, erivaleni.
2. Ina, u rhangile hi ku ti pfurhetela,
3. Hi vula yena mukombera wa marhambu,
4. A boxa na mavito yakwe hinkwawo,
5. Ku katsa ni ra vuhlangi.
6. Nyamusoro a ti haxa kutani a dzungudza nhloko,
7. A ti vuyetela a ti haxa nakambe,
8. Kutani a dzungudza nhloko;
9. A ku, ti tsimbile mikanyi,

10. I xinyami ntsena ku lo dzwii!
11. A ka ha ri na nchumu laha, nyanisi!

12. Vukati i vukati sweswo,
13. Homa yi bile tsolo,
14. Ti ba mantsune,
15. Nkate wa khana laha!
16. Rivoni ra mantsune ri timekile,
17. Xinyami lexi hi xona xi vangaka hoyihoyi laha mutini.
18. Njhini k'o sala vito ntsena,
19. Muchini luwa wa tolo ko sala ku hlambanyisa ntsena,
20. Swichi yi wile i hoyihoyi ntsena laha mutini.

21. Ku tiphandzhela lokuya nkate i ndlala!
22. Swona i mani a nga tiyiselaka ku tshamela ndlala mavoko ya helerile?
23. Phela yena tikonkolo ta ha ri kona.
24. Phela yena wa ha ri vupfisa tshuri.
25. Phela yena ku pfhumbula a nga swi twi nchumu.
26. Phela u to twa hi madyota ntsena,
27. Phela tshuri ku ri vupfisa a swi chacheriwi marhonge.
28. Phela laha ti vuya ti nga khayimiwanga.
29. Phela tshelwa a ri khi nchumu loko ro ta ri nga tanga.

30. Rigombo leriya ra Khazamula ko va ku banga manyala ntsena,
31. Manyala ya ku gugurhuteka exinyamini handle ka muphalari.
32. Malumbaxuma n'wi tshikeni a tihanyela a nga na nandzu.
33. Tshikani ngati ya Hosi yi tihefemulela,
34. Leswi ndyelo yi nga thyaka ra meno phamelani xivumbiwa xa Hosi.

35. Nyamusoro u boxile ngoma,
36. Ngoma ya timbyana.
37. Hoyihoyi ya ha ri ya yini laha mutini?
38. Rigombo ra ha ri ra yini laha ndyangwini?
39. Wena nkhensa xivongo loko xi ri karhi xi kula ntsena.
40. Wena nkhensa loko vito raku ri nava ri duma,
41. Ri duma ri ku du, ri siya ndhuma ntsena.

5.1.23(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a yaka en'angeni ku ya hlahluva hi xikongomelo xo lava ku tiva lexi tshamelaka ku n'wi holovisa, yena na nsati wakwe. N'anga yi fika yi n'wi paluxela leswaku xivangelonkulu xi le ka yena hikuva a nga ha koti ku fikelela swilaveko swa wanuna eka nsati wakwe. Ku boxiwa ka xihundla lexi swi endla leswaku a tivutisa swo tala no tikambisisa mayelana na matikhomelo yakwe ya rigombo ehenhla ka nsati wakwe. Mutlhokovetseri u lemukisa wanuna loyi ku amukela xiyimo xakwe tanihi wanuna no langutisa eka ku hlayisa vana lava tswariweke laha mutini handle ko lava ku tiva swin'wana swo tlula swona.

5.1.23(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava xikongomelonkulu xa vona xa ku tinghenisa evukatini ku ri ku tswala vana ntsena. Wansati u tikuma a ri karhi a tirha hindlela leyi nga tshembekangiki ku tiyisisa leswaku u kumela nuna wakwe vana laha kaya. Wanuna u sola nsati wakwe loko laha ndyangu ku nga kumeki swihlangi. Loko n'anga yi kumile leswaku xitsandzekisi xa ku kuma vana laha kaya xi le ka loyi waxinuna, vandyangu a va koti ku yisa swihehlo swa vona emahlweni. Mitila ya 13-21 yi swi veka kahle erivaleni leswaku xiphiqo xi le ka loyi waxinuna, kambe hi yena loyi a tshamelaka ro sola nsati wakwe loko ku nga kumeki swihlangi laha kaya.

Mitila ya 31-39 yi kombisa leswaku manana laha kaya u tikumerile wanuna un'wana ku n'wi kumisa vana, leswi eka yena a xi ri xihundla xa ku tihlengela vukati byakwe. Leswi swi kumekeke leswaku xiphiqo xi le ka loyi waxinuna vandyangu va boheka ku miyela va fihla xihundla lexi, kambe loko a xi ri na loyi waxisati a ta hlongoriwa na le vukatini.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekelangiki eka vanuna va vona, laha va fambaka va endla vuxaka bya nkarhinyana na vavanuna van'wana hi xikongomelo xa ku kumela vanuna va vona swihlangi. Mhaka yin'wana hileswaku loko endyangwini ku nga kumeki swihlangi nandzu wu hatla wu pharhekiwa waxisati handle ka vumbhoni lebyi khomekaka.

5.1.24 Dzingamuti – Ngobeni, K.J.

1. Hi chava na ku bula xitswatsi loko u ri kona,
2. Hi chava ku ku dlaya tindleve,
3. Hi ta tikhoma ku fikela rini?
4. U ta vutiwa rini?
5. Loko swi nga ri tano, u ta helela kwihi?

6. Ku chachamisa van'wana loko ri xile,
7. U tsakela swona,
8. Wo nyenyiwa ke?
9. Vamatlhari a va ku voni xana?
10. Kasi u lo yini wena?

11. Tintangha ti fambeterile bi!
12. Ku sele wena,
13. Kho, ku jika na masana na mindzhuti!
14. A wu na xo xi endla,
15. Matsalwa ma tsandzile.

16. Ku vuriwa mhani ke?
17. A wu swi lavi?
18. U ehleketa yini loko ri xile?
19. Ringeta ku tianakanya,
20. U yimela timhaka ta wena.

5.1.24(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi waxisati loyi swa vukati swi nga n'wi fambeliki kahle, kutani u tikuma a ri karhi a tseketseriwa hikokwalaho ka swona. Lava va hanyaka na yena va kuma onge ku va a pfumala vukati u lo tilavela. Xihehlo lexi xi tiyisisiwa handle ka vumbhoni byo karhi lebyi khomekaka.

5.1.24(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Dzingamuti i rivitikatsana leri vulaka wansati loyi a kuleke ku ringana leswaku a a fanele a ri evukatini, kambe a kumeka a ha ri eka vona laha ku nga ha riki na ntshembo wa leswaku a nga ha byi kuma tanihiloko swi tekiwa leswaku nkarhi wa ku endla tano wu n'wi hundzerile.

Mitila ya 4-5 yi tshimbitela vuviri bya waxisati loyi hikuva swi nga endla na yena a ri karhi a swi tsakela swinene ku tikuma a ri evukatini, kambe xiyimo na matshamelo ya swilo swa nkarhi walowo swi nga n'wi pfumeleri. Swivutiso leswi swo pfumala tinhlamulo swi tlhandlekelana na swa mitila ya 9-10 na 16-17. Hinkwaswo leswi swi kumeka swi ri karhi swi chicha xindzhuti xa waxisati loyi.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi humelerisa maendlelo ya mboyamelatlhelorin'we hikuva a xi vulavuli nchumu hi vaxinuna lava a ku fanele ku ri vona ku va va gangisa waxisati loyi. Maendlelo ya muxaka lowu ya paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga riki na makungu yo vupfa hi tlhelo ra vumundzuku bya vona. Mhaka yin'wana hileswaku loko waxisati a nga ri evukatini u tekiwa a ri loyi a nga hetisekangiki evuton'wini. Leswi swi vumba ntsena ntshikilelo ehenhla ka vaxisati.

5.1.25 Swi chupukile kwihi? – Ngobeni, K.J.

1. Vavanuna xalamukani, vurhongo byi tsuvukile,
2. Pfukani evurhongweni, dyambu ri xile,
3. I mani a nga mi humba mano xana?
4. I mani a nga mi dlaya bombo ra miehleketo xana?
5. Xalamukani ka!
6. Vurhonga byi tsuvukile.

7. Vavasati na vona i vanhu,
8. Va ni mfanelo yo hanya emisaveni.
9. Va ni mfanelo yo hlayisiwa,
10. Vavasati i vanhu tanihi van'wana.
11. Mi ta va wisisa loko swi te yini?

12. Tiko ri rila hi n'wina vavanuna,
13. Hikokwalaho ka vumbabva lebyi endliwaka ehenhla ka vavasati.
14. Vavasati a va ha n'wi tshembi munhu wa xinuna,
15. Loko va vona wanuna va khoma hi rhumbyana,
16. Xana mi fularhela yini timfanelo ta ximunhu ke?
17. Xana mi va pfinyela yini?
18. Kasi a hi tintangha ta n'wina?

19. Xana swi chupuke loko swi fika kwihi?
20. Ku tshembeka ka n'wina ku helele kwihi?
21. Ku tikhoma ka n'wina ku mitiwile hi yini?
22. Xana mi lo kumana na yini?
23. Xana a mi swi tivi leswo timfanelo i bandi ra vumunhu ke!
24. I mani a nga mi dlaya timpfalo lero kala mi pfinyetela vana ke?
25. Va ta ya hanya kwihi xana?

26. Vavanuna tshikani ku xanisa vavasati,
27. Xana ma ha ti tsundzuka timfanelo ta vana naa?
28. Vavanuna tshikani ku pfinya vana vaxisati.
29. Vana va hina vaxisati hi yona ndhaka ya hina,
30. Vana ni timfanelo to khomiwa ximunhu na vona.
31. Vavanuna a hi hlonipheni vaxisati.

5.1.25(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi tshinya vaxinuna ku yisa emahlweni mbhulo wa ku xanisa vaxisati hi ku va pfinya na swendlo swin'wana swo biha ehenhla ka vona. Mutlhokovetseri u lemukisa vaxinuna hi ta nkoka wa ku xixima mafumelo na maendlelo lama kuceteriwaka hi xidemokirasi. U va hlohlotela ku tilavisisa kutani va hundzuka eka maendlelo ya vona lamo hamboloko ehenhla ka vaxisati.

5.1.25(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Mitila ya 1-2 yi kongomisa ndzemukiso lowu vumbaka mongo wa xitlhokovetselo lexi eka vaxinuna. Hi ntiyiso mitila leyi a yi fanele yi kongomisiwile eka vaxisati hi voxetanihi lava khumbekaka hi xiviri eka vubihi lebyi. Mitila leyi yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga kotiki ku tilwela ehenhla ka mixaniso leyi endliwaka eka vona. Hi marito man'wana, i vaxinuna ntsena lava nga kotaka ku tshunxa vaxisati handlekaswona va nga ka va nga swi koti ku tihumesa eka xirimba xa muxaka lowu.

Mitila ya 7-11 yi yisa emahlweni ku paluxa vaxisati tanihi vanhu lava tsandzekaka ku tivulavulela. I vaxisati lava a ku fanele ku ri vona lava hundzisaka marito ya vukarhi ehenhla ka leswi swo biha va swi tokotaka. Hi vona hi xiviri lava faneleke ku hima nenge ehansi va paluxa ku karhateka ka vona ehenhla ka tihanyi leti endliwaka eka vona siku rin'wana na rin'wana.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi swihlangi leswi nga tiviki hambi ku twisisa leswi kahlekahle va swi lavaka evuton'wini bya vona. Xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava twaka ku vava, kambe va tsandzeka ku tilwela.

5.1.26 U fana na mani? – Marhanele, M.M.

1. N'wana loyi u humile,
2. U humile endleleni,
3. U tihanyela byakwe yexe,
4. U swi tekela ka mani?
5. U fana na mani?

6. Rharhi i mufundhisi,
7. Tatana u rhangela xichava,
8. Mana wakwe i mudyondzisi,
9. U rhangela vamanana va muganga,
10. Ha vambirhi i "vapfumeri".

11. Risenga na nghamu va na ndzhuti,
12. Va xiximiwa tanihi tihosi,
13. Loko va vulavula va twiwa,
14. Endyangwini wa vona ku horile,
15. Eku hanyeni va kokisana, a va kokelani.

16. Swa le mandleni va na swona,
17. Dyindlu i dya mangatsila,
18. Vaswirhundzu va andlala ndloti,
19. Kambe ri kona jaha rin'we,
20. Leri faneleke ku yisa xivongo emahlweni,
21. Laha kona tincuva ti pyile.

22. Tereka a xi byi tlhavi na munhu,
23. Xikolo endleleni thya!
24. Eswinhwanyetanini kona wa vava,
25. Xi tiendla gama ra nsele,
26. Kahlekahle Risenga u tsandzekile,
27. Fole lerikulu ri xi dungulukisile,

28. Laha mubya wu tlibukile,
29. Nsati wa vanhu u lo huma moya,
30. Nhwembe yi tswale rhanga,
31. Ntsako wa mutswari wu phyile,
32. Xana Tereka u tekele mani?
33. Vatswari, vakokwana kumbe-
34. Maxaka yan'wana.

5.1.26(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mahanyelo yo hamboloka ya n'wana loyi vatswari vakwe va nga vafumeri va xiviri emugangeni. Vurhangeri bya vatswari va n'wana loyi wo huma endleleni byi xiximiwa hi mani na mani, kambe byi siya swivutiso ntsena ehenhla ka mahanyelo yo biha ya n'wana wa vona wa jaha a ri swakwe.

5.1.26(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Mitila ya 19-26 yi paluxa vaxinuna tanihi vanhu lava kotaka ku yisa rixaka ra ndyangu wo karhi emahlweni. Ntila wa 26 wu tiyisisa maheleketelelo ya vurhangisavatatana erixakeni hikuva swi endla onge n'wana i waxinuna ntsena ematshwan'weni yo swi boxa mikarhi hinkwayo leswaku i wa vatswari vambirhi.

Mitila ya 28-29 yi hehla waxisati ntsena ku va laha ndyangu ku vile na n'wana loyi a nga tweki, loyi a tekaka ndlela ya mahanyelo yo biha lama hambaneke na ya vatswari vakwe. Hakanyingi loko vana va ri na mahanyelo lamanene ku hehliwa leswaku va swi tekelerile eka vatata wa vona.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi tshikilelela eka vonelo ra leswaku leswinene swi fambelanisiwa na vaxinuna ntsena, kambe leswo biha hinkwaswo swi fambelanisiwa na vaxisati. Vonelo ra muxaka lowu ri endla leswaku vaxisati va tshama va ri karhi va voneriwa ebodheleni hambiloko va ri karhi va wa va pfuka ku handzela mindyangu ya vona.

5.1.27 Mbewu yo hehliwa – Baloyi, M.J.

1. Ndzi rhwele mbewu yo bava,
2. Mbewu ya mina yi hehliwile,
3. Xo fa tihlo ndzo hlala,
4. Mbilu xi nga xihlangi,
5. Na mina ndza swi navela ku va ni ndyangu.

6. Mbewu ya mina ya ndzi xisetela,
7. Loko ndza ha rindzerile,
8. Wo twa ku: 'U ttherile endleleni'.
9. Timbuva ti dyiwa endleleni,
10. Ndzi hundzukile xifunyambuva.

11. Un'wana na un'wana u bela endzeni,
12. Va ri ngati ya mina a yi fambelani na ya yena,
13. Va ri ya n'wi vabyisa,
14. Leswi va nge a va hlahluveli ke?
15. N'anga ya kona yona yi ta va yi huma eka yihi misava?

16. Vakhegula va ri ndzi tsipa tihlo,
17. Ndzi ta phepha ku beleriwa mhengu,
18. Na huku yi dya thyaka yi tisula nomo,
19. Loko yi xurhile yi vuya ekaya,
20. Loko hi tsakile ha yi tlhava hi dya hi xurha na vayeni.

5.1.27(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa vumunhu. Xi vulavula hi wanuna loyi a rilaka hi vana. Mikarhi hinkwayo loko nsati wakwe a va muyimana ndzhwalo wa kona wa onhaka. U ringetile tindlela hinkwato leti a ti tivaka tanihi matshalatshala ya leswaku na yena a tikuma a ri na n'wana, kambe swi kumeka swi ri leswi tsandzaka. Vakhegula va hetelerile va tsundzuxa nsati wakwe ku kuma wanuna un'wana loyi a nga ta n'wi nyika vana, kambe va tiveka tanihi vana va nuna wa nsati loyi. Hi hala tlhelo, vakhegula va tlherile va byela wanuna loyi leswaku a nga vi na ririndzo eka nsati wakwe loko a lava leswaku na yena a tikuma a ri na n'wana siku rin'wana. Hambileswi mhaka leyi yi tikaka swinene ku yi amukela evuton'wini, wanuna loyi u kotile ku hanya na swona (Baloyi MJ et al).

5.1.27(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Mitila ya 5-13 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava tekiwaka va ri na vutihlamuleri byo hetisela ku tiyisisa leswaku endyangwini ku na swihlangi. Mikarhi hinkwayo loko khwiri ri ringeta ku khoma swihoxo hinkwaswo swi kongomisiwa eka waxisati, kambe waxinuna a nga katsiwi helo.

Mitila ya 16-20 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga kotiki ku seketelana eka swiyimo swo tika leswi va hlanganaka na swona loko va ri evukatini. Ematshan'weni vakhegula va rhumetela mubvana laha kaya ku famba a endla vuxaka bya nkarhinyana va vavanuna van'wana hi xikongomelo xa ku kumela nuna wakwe vana. Lexi karhataka hileswaku a va n'wi ehleketeleli hi ta mavabyi lama a nga tikumaka a hlanganile na wona, kambe vona va hisekela ntsena ku n'wi vona a kumile vana laha kaya.

Hi ku katskakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga na swiphigo voxe loko ku kumeka leswaku laha ndyangu a ku na swihlangi. Hi marito man'wana, xikongomelonkulu xa ku va waxisati a ri evukatini i ku ya kuma swihlangi ntsena hikokwalaho loko swi nga kumeki nandzu wu pharhekiwa waxisati kutani ku hetelela hi ku tekiwa xibohe xa ku va vukati byakwe byi dlayiwa.

5.1.28 Xi rhwele ntungu hi makatla – Magaisa, J.M.

1. Lomu xi pfaka kona i swirilo,
2. Xi vandlelele miphovo xi tshika,
3. Xi n'walalata swikhamba ni nsimu
4. Xi hadahada rithavula xi lahla,
5. Xi rhwele xivavula xa vujaha.

6. Lomu xi hundzeke kona i marhumbi;
7. Bombo ra xona i ra xihandzamatala,
8. Ta xona ti ya hi matshanga,
9. Vusiku na nhlekanhi xi hlaya switiko,
10. Misava yi tshuva dzeri ra xona.

11. Tikweni ra xona va xi lemukile vanhvana
12. Xi boxile swinon'wana xi mila timpapa,
13. Xi andzisa vusweti bya vasweti,
14. Xi tlhuvu gaga xi tlolovotela xi tshika,
15. Vanhwana va sala va phima xi bile.

16. Xona i ntungu wa xithugamama,
17. Marito ya xona i nala wa nomo wa xona,
18. Mbilu ya xona i nala wa nomo wa xona,
19. Vumbhuri bya xona i muluthanyi wa vanhvana,
20. Lomu xi hundzeke kona va sala va gomolana.

21. Xona i tata wa misava,
22. Xi tswale misava xi yi thala,
23. Mandza ya xona ya byameriwa hi sava,
24. Xi hohlosa switshuka eswifuveni swa vanhwana,
25. Xi rivele rito ra misava;
26. “Jaha tsakela vuntshwa bya wena ...”

5.1.28(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi jaha leri fambaka ri ri karhi ri hungukisa vanhwana handle ko va ri teka xiboho xa ku va lovola kunene. Endlelo ra jaha leri ri tikomba ri ri karhi ri humelela emugangeni wun'we, kambe vaxisati va kala va ha ri sala endzhaku ku fikela laha na vona va hungukisiwaka kutani va siyiwa na vutihlamuleri bya ku kurisa vana va ri voxe handle ka nseketelo wa tatana wa vona.

5.1.28(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Mitila ya 6-20 yi paluxa leswaku vaxisati lava jaha leri ri va onheke se va ri lemukile, kambe lavan'wana va tama va ha pfumela ku va ri va kumisa vana ri tlhela ri va balekela. Hindlela leyi xitlhokovetselo lexi xi hlamusela vaxisati tanihi vanhu lava honisaka swinene, lava hlwelaka ku teka swiboho swa matimba mayelana na vutomi bya vona.

Hi ku katsakanya, xitlhokovetselo lexi xi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga swi kotiki ku hlayela xiyimo na ku teka swiboho hi ta vumundzuku bya vona.

5.1.29 Xibodze xa munghana – Ngobeni, K.J.

1. I xibodze xa munghana,
2. U nga voni ku xonga ka xona,
3. Mavala ya fana na ya xa wena,
4. Ya fana swa khwatsi hikuva i yan'we,
5. U nga nambuteli bya xidzidzi,
6. Ku fana be!
7. Chava xibodze xa munghana.
8. A hi hambananga mhayi!
9. Loko u xi languta hi vurhonwana,
10. Khwatsi lexa ka wena!
11. Lexi u xi nyangaka u kolwa,
12. Xona lexi baka wa wena mombo,
13. Lexi nyakalaka makorha ya mbilu yaku,
14. Hi xona xa wena xexo.

15. U nga xi languti hi tihlo ra le mpfungwe,
16. Hikuva xi ta ku koka rinoko,
17. U nga xi susi nurhu loko mi hlangana hi mahlo,
18. Hambi xi nga xipa hi thyaka,
19. U nga xi sulasuli,
20. Futhi xi nga ku nyumisi,
21. Hikuva i xa munghana a hi xa wena.

22. Tshika xa munghana,
23. Futhi u nga xi tumbeti ekhwapeni,
24. Hikuva xi ta tshikela lomo,
25. Kutani xi tlhotlhorha mandza ya xona,
26. Vana va swona va ku hlenga bya n'weni wo chika hi le Khimbini,
27. Ku kondza u twa ku nandziha u nga ha lavi ku twa nchumu,
28. Kutani xi hlohlomuka tiko ri hlamala.

29. Chava xibodze xa munghana,
30. Xi hloniphe u nga xi naveli,
31. Hikuva na xona xa bava xi khalakhasa,
32. U nga xi lavi enyongeni,
33. Hikuva xi ta ku swirha timbilu na xona,
34. U nga kali u tihoxa lomo,
35. Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle.

36. Hambi xi nga ku tshwinyeta hi tihlo,
37. Xi tshunela kusuhi xi ku koka rinoko,
38. Xi teke tanihi makwenu wa khwiri ra nyini,
39. Hikuva xi ta onha vuxaka byenu.
40. Kanya mbilu u nga ninginiki,
41. Chuchuta miehleketo ya wena hi phoma ra ntima bya Yosefa,
42. Hikuva xibodze xa maseve i xa maseve a hi xa wena.

5.1.29(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Lexi i xitlhokovetselo xa vumunhu. Mutlhokovetseri u lemukisa hi ta switandzhaku swa ku gangisa nsati wa munghana tanihiloko swi hetelela swi dlele vungana. U lemukisa vanghana ku ba mindzilikano yo karhi loko va ri karhi va hanya na vasati va vanghana va vona leswaku va nga kumeki va ringiwile va ganganile na vona. Mutlhokovetseri u tsundzuxa leswaku vavasati va fana hambiloko va hambanile hi swiyimo swa miri ya vona. Ku ya hi mutlhokovetseri, wanuna un'wana na un'wana u gangile nsati wakwe hi ku kokiwa hi vuxongi byakwe lebyi byi tshamaka bya ha ri kona. Hikokwalaho ke, wanuna un'wana na un'wana u fanele ku titsakisa hi nsati wakwe no tidyondzisa ku enetiseka evuton'wini (Baloyi et al 2015).

5.1.29(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Mitila ya 36-42 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekangiki, lava vekaka ntshembo wa vumundzuku bya vona eka vaxinuna ntsena. Vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava nga na xivindzi xa ku gangisa vavanuna hambiloko se va tibohile eka vukati byin'wana. Va hlamuseriwa tanihi vanhu lava rhandzaka ku dyela na ku tirhandzela swa vona ntsena.

Mitila ya 18-35 yi paluxa vaxisati tanihi vanhu lava nga swi kotiki ku landzula swiringanyeto kumbe swikombelo leswi sukaka eka vaxinuna leswi nga kumekaka swi va nghenisile eka swa rirhandzu, leswi nga tengangiki. Hi marito man'wana, vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava nga swi kotiki ku hlaya xiyimo hi tlhelo ra ku tisungulela mindyangu ya vona.

5.1.30 Masasana – Ngope, T.A.

6. Ntirhisano ha wu vona,
7. Kambe lowu hundzeleteweke a wu laveki.
8. Namuntlha majaha va ndzi chaverile,
9. Ngati yanga yi hundzuke vuxungu.

10. A ndzi rhuhela vahundzi va ndlela,
11. A ndzi phamela lava khomeke hi ndlala,
12. Musa wa mbilu yanga wu ndzi sivela ku hlakahla nhloko,
13. Kasi a ndzo tichela mpfundze enhlokweni.

14. Namuntlha vunhwana byanga byi ndzi landzurile,
15. Milorho yi dyiwile hi xivungwana xa AIDS,
16. Vumundzuku byanga i khele ra vugimamusi,
17. Musa wanga wa ndzi avanyisa emahlweni ka hosi.

18. Mi nga sali buruku endzhaku n'we mi seleke,
19. Vununa-nuna bya dlayisa,
20. AIDS yi kona ya dlaya,
21. Masasana u fele enhoveni!

5.1.30(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi waxisati loyi ku vuriwaka leswaku a nga swi koti ku landzula ku gangisiwa hi vaxinuna. Waxisati loyi u pfumela waxinuna un'wana na un'wana loyi a n'wi gangisaka handle ko n'wi ehleketelela leswaku a nga n'wi tluleta mavabyi ya tingana. Eku heteleleni waxisati loyi u kumeka a khomiwile hi AIDS leyi hetelelaka yi tekile vutomi byakwe.

5.1.30(b) Nkanelo wa xitlhokovetselo

Mitila ya 5-7 yi paluxa waxisati loyi tanihi nghwavava. Ku hanana loku boxiwaka eka xitlhokovetselo lexi hi loku pfumalaka vutihlamuleri hambu xikongomelo evuton'wini. Lexi hlamarisaka hileswaku vaxinuna lava a endlaka vuxaka na vona a ku vuriwi nchumu hi vona. Nakambe hileswaku vaxisati va rhandzeka ntsena loko va ha ri kahle emirini, kambe loko va kala va vabya a va ha tekiwi va ri vanhu.

Mitila ya 13-14 yi hehla vaxisati tanihi vanhu lava gangisaka vaxinuna. Hindlela yin'wana, vaxisati va hehliwa no avanyisiwa ta ha suka ehansi. Rirhandzu ri humelela exikarhi ka vanhu vambirhi kutani ku va ku rhangisiwa un'wana ku tlula lon'wana swi nyika mavonelo ya mboyamelathelori'we. Ntila wa 16 wu gimeta xitlhokovetselo lexi hi ku paluxa ku honisa loku vaxisati va nga na kona hi tlhelo ra mavabyi ya tingana.

5.2 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi andlarile nkanelo wa switlhokovetselo swa 30 ku ya hilaha swi aviweke hakona. Xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana xi hlahluviwile ku ya hi swivuriso leswi Vatsonga va swi tirhisaka ku hlamusela vaxisati eka migingiriko ya masiku hinkwawo. Nkomiso kumbe nkongomelo wu katsiwile eka nkanelo wa xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana tanihi ndlela ya ku pfuneta muhlayi ku landzelerisa matirhiselo ya ririmi na ku tiyisisa loko xi ri lexi khumbaka ku hlamuseriwa ko karhi ka vaxisati.

NDZIMA YA 6: NGHIMETO, NDLHAYISETO NA SWIBUMABUMELO

6 Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka ku vumba nghimeto, ndlhayiseto na ku andlala swibumabumelo swa ndzavisiso hi ku angarhela. Mhaka yin'wana ya nkoka hi ndzima leyi i ku paluxa hilaha swikongomelo swa ndzavisiso swi fikeleriweke hakona. Vahlayi va kota ku kumisisa hilaha ndzavisiso lowu wu pfuneteke hakona ku tumbuluxa dyondzo yo karhi yintshwa tanihi goza ra ku pfuneta ndlandlamuxo wa dyondzo ya Xitsonga.

6.1 Mikomiso ya leswi kumiweke eka nxopaxopo

Nhlahluvo wa switlhokovetselo leswi hlawuleriweke ndzavisiso lowu wu kumekile wu seketela vundzeni bya swivuriso leswi tshahiweke laha hansi. Hi nga ha vula leswaku swivuriso leswi landzelaka swi vumba mikomiso ya leswi kumiweke eka nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi.

6.1.1 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga riki na swikili swa vurhangeri na ku tsandzeka ku yimela timhaka ta vona ta vutomi

(a) Loko homu ya ntswele yi rhangela emahlweni, ti ta wela xidziveni.

Nhlamuselo: Loko wansati a vekiwa mahlweni, vutomi bya muti bya onhaka.

No. 918

(b) Vavasati a va na huvo.

Nhlamuselo: Rito ra wansati a ri na risima lerikulu. Etimhakeni, ri nga ka ri nga koti rito ra wanuna. **No. 901**

(c) Vavasati va dlawa hi vulongeta.

Nhlamuselo: Vavasati va sivela ntirho ku ya emahlweni hikwalaho ka vulongeta. **No. 917**

(d) Nkwahle-mavulungwe xi dlawa hi vavasati hi ku rivala.

Nhlamuselo: U nga khudzeheri, hiteka. **No. 163**

(e) Mavala ya mfutsu i mavala man'we.

Nhlamuselo: Vavasati hinkwavo i van'we. Hambu un'wana a lehile, un'wana a komile, i vavasati hinkwavo. **No. 211**

KUMBE

(f) Mavala ya mangwa i mavala man'we. **No. 131**

Nhlamuselo: Vavasati va fana eka hinkwaswo leswi va swi endlaka.

6.1.2 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vawundli va vana endyangwini na ku tiehleketelela vona ntsena

(a) Nkuku a wu hlayisi swikukwana/Nkuku a wu hleteli, ku hletela mbhaha.

Nhlamuselo: Wanuna a nga tivi ku wundla vana, n'wana u wundliwa hi wansati. **No. 333**

(b) Xikukwana xa yin'wanyana huku a xi hleteri hi yin'wanyana huku.

Nhlamuselo: A hi mfanelo ya wansati ku langutela n'wana wansati un'wana. **No. 335**

(c) Ku fa ka huku, mandza ma borile.

Nhlamuselo: Vana vo fela hi manana a va kumi muhlayisi. **No. 336**

(d) Ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni.

Nhlamuselo: Mahanyelo ya mutswari ma boxela n'wana ntila. N'wana u kuma swidyoho swa mutswari entumbulukweni wa yena. **No. 127**

(e) N'wana wa mbeva a nga rivali ndlela ya mana wa yena.

Nhlamuselo: N'wana wa munhu u tekela mahanyelo ya mutswari. **No. 191**

(f) Vele ra manana a ri na xilondza.

Nhlamuselo: Manana a nga landzuriwi hi n'wana. Rirhandzu ra manana ri tlula swo biha leswi n'wana a nga n'wi vavisaka hi swona. Mbilu ya manana i yikulu. **No. 754**

(g) Vele ra manana a ri khensiwi.

Nhlamuselo: Swo nyikiwa hi mbilu a swi khensiwi mikarhi hinkwayo. **No. 763**

6.1.3 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu va swipfukela, lava nga va khombo, mona, lunya, vudlayi na matikhomelo yo hangalaka emindyangwini na le rixakeni

(a) Homu ya ntlhohe a yi na ntswamba.

Nhlamuselo: Wansati loko a xongile, loko ji nge singe [loko a nga ri xiphunta] i noyi. **No. 238**

(b) Mbhuri a xi heti.

Nhlamuselo: Wansati wo saseka a nga hetisekangi. **No. 858**

(c) Xinyanyana xi voniwa hi timpapa.

Nhlamuselo: Wansati wa mahanyelo yo biha u tiviwa hindlela leyi a tibombisaka hi yona. **No. 339**

6.1.4 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi mpingu evukatini

(a) I ndlopfu.

Nhlamuselo: Swi vula ku teka wansati. I xilo lexikulu. **No. 20**

(b) Ku teka i ku hoxa nyoka enkwameni/exikhwameni.

Nhlamuselo: Ku teka nsati swi vula vutihlamuleri lebyikulu kusuka eka nuna wakwe. **No. 180**

(c) Wansati u fana na xigalana emirini.

Nhlamuselo: Ku teka nsati swa karhata. **No. 893**

6.1.5 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vasati eka vanuna va vona handle ko va na rito ehenhla ka vukati bya vona

(a) Murhu wa mbyana ku halata n'winyi.

Nhlamuselo: Nsati wa dlakuta u tshikiwa hi nuna wakwe. **No. 301**

(b) U ni manyunyu ya xitsotso xo bebula nuna xi siya n'wana.

Nhlamuselo: Wansati loyi a rhandzaka nuna a tshika n'wana. **No. 392**

(c) Wanuna a nga famberiwi.

Nhlamuselo: A swi sasekangi loko wansati a yela wanuna; hi yena wanuna la fanelaka ku yela wansati. **No. 866**

(d) X'endza na musu, tshuri na nkamba u ta swi kuma emahlweni.

Nhlamuselo: Wanuna, hambu a famba a nga ri na nsati na ndyangu u ta kuma van'wana emahlweni. **No. 878**

(e) Loko timbuti ti lahleka ti tlhela ti vuya.

Nhlamuselo: Wansati loko a famba handle ka nandzu u ta tivuyela. **No. 258**

(f) Nhwanyana i huku yo khomela vaendzi.

Nhlamuselo: Nhwanyana loko a tekiwa u ta siya muti xivundzeni, a famba. **No. 318**

6.1.6 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga hetisekangiki eka mahanyelo ya vona hambiloko va kumeka va xongile

(a) Kuwa ro tshwuka a ri kali swivungu endzeni.

Nhlamuselo: nhwana lowo saseka loko a nga lowi wa loloha, kumbe wa yiva, kumbe wa kariha, kumbe u na mona. **No. 902**

6.1.7 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava ntirhonkulu wa vona ku nga ku hlenga vukati na ku veleka vana ntsena

(a) Mhangela loko yi nga ri na vana, i mavala ntsena.

Nhlamuselo: Loko wansati a sasekile, kambe a nga ri na vana a swi pfuni nchumu. **No. 363**

(b) Ku karhala ka nyimba i ku veleka./Ku vupfa ka nyimba i ku veleka.

Nhlamuselo: Nyimba a yi faneri ku karhala, vutomi byi tlula ku karhala loku humaka ka byona, vutomi byi nga ka byi nga eneri ni siku rin'we. **No. 765**

6.1.8 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga khensiki tintswalo leti va kombiwaka tona hi vanuna va vona

(a) Nsati wa ndzhaka a nga na ku sasiwa.

Nhlamuselo: Hambu u hlayisa nsati wa noni loyi u nga n'wi kuma hi ndzhaka, a nga na ku khensa nchumu. **No. 900**

6.1.9 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava rhandzaka ngopfu ku fundzhiwa, ku tekeriwa enhlokweni na ku lava ku hleteriwa bya swihlangi

(a) Nsati wa le nhongeni a nga yingisi.

Nhlamuselo: Nsati loyi a biwaka hi nhonga masiku hinkwawo, a nga ha chavi ku biwa. **No. 897**

(b) Nsati wo ka a nga lovorwi a nga aki muti.

Nhlamuselo: Wansati wo kala ku lovorwi a nga bohiwi vukatini. U kota ku tifambela loko a swi rhandza, a siya nuna exivundzeni. **No. 894**

(c) Yindlu yi xonga hi ku fuleriwa.

Nhlamuselo: Wansati u xonga hi ku ambexiwa. **No. 907**

(d) Loko u koka rhang, u koka na vana va rona.

Nhlamuselo: Ku teka wansati, u fanele na ku teka vana vakwe na varikwavo, u va kurisa na ku va pfuna. **No. 880**

6.1.10 Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava fundzeke rifu no ka va nga ri na makungu yo tiya ehenhla ka vumundzuku bya vona

(a) Phaphatana, timhaka ta nhlekanhi.

Nhlamuselo: I nhwana loyi a kanganyisaka jaha, kasi a nga n'wi rhandzi, u ni tin'wana timhaka. **No. 425**

6.2 Ndlhayiseto hi ku pakanisa eka swikongomelo swa ndzavisiso

(a) Ku valanga hilaha vumunhu bya vaxisati byi humelerisiwaka hakona eka swithokovetselo swa Xitsonga.

(b) Ku kambisisa hilaha vaxisati va langutisaneke na mitlhontlho ya vutomi hakona ku ya hi vatlhokovetseri va Xitsonga.

(c) Ku vumba nkonaniso wa hilaha vaxisati va tikhomisaka xiswona evukatini ku ya hi vatlhokovetseri va Xitsonga.

(d) Ku kumisisa xiave xa vurhangeri bya vaxisati ku ya hilaha vatlhokovetseri va Xitsonga va xi paluxaka hakona.

6.3 Ndlhayiseto hi ku pakanisa eka swivutsio swa ndzavisiso

- (a) Xana vumunhu bya vaxisati byi humelerisiwa njhani eka swithokovetselo swa Xitsonga?
- (b) I rihlanguti muni leri vaxisati va tekiwaka va wela eka rona hi tlhelo ra ku langutisana na mitlhontlho ya vutomi ku ya hi vatlhokovetseri va Xitsonga?
- (c) Hi wahi matikhomelo ya vaxisati evukatini lama vatlhokovetseri va Xitsonga va ya rhangisaka ngopfu emahlweni?
- (d) I xiave muni lexi vaxisati va nga na xona hi tlhelo ra vurhangeri ku ya hilaha vatlhokovetseri va Xitsonga va xi paluxaka hakona?

6.4 Swibumabumelo

Vatshuri va swithokovetselo na vavalangi va matsalwa lama faneleke ku tirhisiwa eswikolweni va fanele ku tidyondzisa ku leteriwa hi matsalwa lama hlohlotelaka moya wa ku hanyisana na vun'we exikarhi ka vanhu hinkwavo handle ko ya hi rimbewu. Matsalwa ya muxaka lowu ya katsa Vumbiwa ra Afrika-Dzonga na man'wana lama tivekaka tanihi *Women Empowerment and Gender Equality Bill, the Millennium Declaration and Development Goals (September 2000), the Protocol to the African Charter on Human and People's Rights and the Rights of Women in African (2003), the Solemn Declaration on Gender Equality in Africa (July 2004), na the SADC Protocol on Gender and Development (August 2008)* ku katsa na man'wana yo tala lama fambelanaka na wona.

A swi bihangi ku va vatshuri va tumbuluxa swithokovetselo leswi lemukisaka vahlayi hi ta vubihi bya ku xanisa munhu ku ya hi rimbewu rakwe. Mhaka leyi hoxekeke swinene i ku va vatshuri lava va tikuma va ri lava voyamelaka etlhelo rin'we ematshan'weni yo lemukisa no laya.

Swi nga va kahle loko milavisiso leyi nga ha endliwaka mayelana na nhlokomhaka leyi ku va yi katsa na nhloko hliso lowu kamaka matitwelo ya vatwisiwakuvava, laha va tlhelaka va nyikiwa na nkarhi wa ku bumabumela switshunxo swa matimba.

6.5 Nghimeto

Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka nkanelo wa hilaha vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka swin'wana swa switlhokovetselo swa Xitsonga. Vunyingi bya switlhokovetselo leswi kaneriweke eka ndzavisiso lowu hi leswi swi hlawuleriweke ku tirhisiwa hi vadyondzi va le ka Feyisi ya le Henhla (Giredi 10-12) va Afrika-Dzonga. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile maendlelo ya nkoka lama simekiweke ehenhla ka thiyori ya vugingirikelavaxisati ya Afrika. Thiyori leyi yi tshuriwile hikwalaho ka nsusumeto wa swa tipolotiki na mitshikilelo leyi vaxisati va yi tokotaka evuton'wini bya vona. Switlhokovetselo leswi kaneriweke swi awiwile hi swigava ku ya hi swivuriso swa Vatsonga leswi tirhisiwaka ngopfu ku hlamusela hi vaxisati. Ku kumiwile leswaku vundzeni na tinhlokomhaka ta switlhokovetselo swa Xitsonga swi kuceteriwile ngopfu hi swivuriso swo karhi swa Vatsonga leswi tirhisiwaka ku hlamusela vaxisati. Mhaka yin'wana leyi kumekeke eka ndzavisiso lowu hileswaku hambiloko Afrika-Dzonga ri ri eka mafumelo ya xidemokirasi, vatsari va ha kuceteriwa hi maendlelo ya xihlawuhlawu ehenhla ka vaxisati na vurhangisavatatana eka swiboho leswi fambisaka mindyangu na swisimekiwa swo karhi. Dyondzo leyi vumbaka xiphemu xa nkoka eka nhluvukiso wa Xitsonga hileswaku vuhlawulamarito na xitayili xa vatlhokovetseri swi na xiave lexikulu eka nkucetelo wa maehleketelo ya vahlayi kumbe vaamukeri va mahungu hi ku angarhela.

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Arndt, S. 2001. Trenton: Africa World Press. *The dynamics of African Feminism: Defying and classifying African feminist literatures*. Trenton: Africa World Press.

Ayen, B. 2011. *A textlinguistic Analysis of some works of Wole Soyinka and Sony Labon Tansi*. Journal of Social Sciences (JSS) Vol.18 (3): 151 – 156. India.

Babbie, E.R. na Mouton, J. 2001. *The Practice of Social Research*. Oxford University Press.

Baloyi, M.J. 2008. *Switshongo swa Vatsonga*. Eulitz productions.

Baloyi, M.J.; Chauke, H.T.; Khosa, M.A.; Mahuntsi, M.T.; Makhubele, H.G.; Mhinga, M.E. na Ngobeni K.J. 2015. *Tsima ra vutlhokovetseri*. Kalahari Productions & Booksellers.

Beijing Declaration and Platform for Action. 1995. *The Fourth World Conference on Women. 4 – 15 September 1995*

Bhattacharjee, A. 2000. *Social science Research: Principles, Methods and Practices*. University of South Florida, abhatt usf.edu.

Bill. M.C. 1983. *Mbita ya Vutivi*. Braamfontein: Sasavona Publishers.

Borman, G.D. na Dowling, N.M. 2008. *Teacher attrition and retention: A meta-analytic and narrative review of the research*. Review of Educational Research, 78, 367-409.

Boyce-Davis, C. na Graves, A.A. 1986. *Ngambika: Studies of Women in African Literature*. Trenton, NJ: Africa World Press.

Braun, V. na Clarke, V. 2006. *Using thematic analysis in psychology*. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>.

British Medical Assortiation (nd). 2018. *A guide to effective communication: Inclusive language in the workplace*. British Medical Assortiation. bma.org.uk.

Brynard, P. na Hanekom, S.X. 1997. *Introduction to Research in Public Administration and Related Academic Disciplines*. JL Van Schaik Academic, 1997 – Public Administration.

Chesterman, A. na Wagner, E. 2002. *Can Theory Help Translators? A Dialogue Between the Ivory Tower and the Worldface*. St. Jerome Publishers, Language, Arts and Discipline.

Cooper, B. 1992. *To lay these secrets open: Evaluating African Literature*. Cape Town: David Phillip Publishers.

Creswell, J.W. na Miller, D.L. 2000. *Determining Validity in Quantitative Inquiry. Theory into Practice*, 39(3): 124-131.

Davies. P. 2018. *What are the advantages and disadvantages of traditional literary criticism? Bite- Sized Books*.

Denzin, N.K na Lincoln, Y.S. 2008. (eds) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. London: Sage Publications.

Denzin, N.K. 1994. *The Art and Politics of Interpretation*. London: Sage Publications.

Denzin, N.K. na Lincoln, Y.S. 2005. *The Discipline and Practice of Qualitative Research*. London: Sage Publications.

Dlamini, S.R. 1995. *Voicing their perception: A review of Swazi women folk songs*. Unpublished Masters Dissertation. Pretoria. Unisa.

Elo, S., et.al. 2014. *Qualitative Content Analysis: A Focus on Trustworthiness*. Research Article. <https://doi.org/10.1177/2158244014522633>.

Fard, S.F. 2016. *A Short Introduction to Literary Criticism*. International Journal of Humanities and Cultural Studies. Special Issue March 2016.

Galombok, S. na Fivus, R. 1994. *Gender development*. New York: Cambridge University Press.

Goddard, W. na Melville, S. 2001. *Research methodology: an introduction (2nd Edition)*. Lansdowne: Juta.

Gray, D.E. 2009. *Doing research in the real world (2nd Edition)*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications Inc.

Henrick, T. na Bickman, L. 1993. *Applied Research Design: A practical guide*. Newbury Park, CA: Sage.

Hofstee, E. 2006. *Constructing a Good Dissertation. A Practical Guide to finishing a Masters, MBA or PhD on Schedule*. www.exactica.co.za.

Hutson, S. 2007. *Gender oppression and Discrimination in South Africa*. College of Dupage, essai-hutson@cod.edu.

Junod, H.P. 1977. *Matimu ya Vatsonga, 1498 – 1650*. Braamfontein: Sasavona.

Junod, H.P. na Jaques, A.A. 1970. *Vutlhari bya Vatsonga (Machangana)*. Morija Printing Works.

Kerlinger, F. na Lee, H.B. 2000. *Foundations of Behavioral Research*. Harcourt College Publishers.

Kevan, B. na Lyam, C. 2011. *How to discuss literature*. Palm Beach State College.

Kothari, C.R. na Garg, G. 2014. *Research Methodology (3rd Edition)*. New Age International Publishers, New Delhi.

Kwatsha, L.L. 2009. *Some aspects of gender inequality in selected African Literary texts*. DoI: 104102/lit.v30i2.82.

Leavy, A. 2013. *Representation of women in Poetry of Thomas Kinsella*. PhD Thesis. Arizon State University.

Leedy, P. na Ormrod, J. 2001. *Practical Research: Planning and Design, (7th Edition)*. Merrill Prentice Hall and SAGE Publications, Upper Saddle, NJ and Thousand Oaks, CA.

Leedy, P. 1997. *Practical Research: Planning and Design (6th ed.)*. UK: Macmillan Publishers.

Locker, K.O. (nd). *Business and Administrative Communication (7th Edition)*. Neijer Centre for Writing and Michigan Authers.

Machaba, R.L. 2011. *The portrayal of women in Xitsonga literature with special reference to South African novels, poems, and proverbs*. University of South Africa, Pretoria, <<http://hdl.handle.net/10500/554>.

Madsen, R.J. na Christensen, H.R. 2013. *Research in Gender and Equality. The coordination for Gender Research 2013. Women, Gender and Research*.

Marhanele, M.M. na Bila, V. 2016. *Tihlungu ta rixaka: Dikixinari ya ririmi ra Xitsonga*. Polokwane, South Africa: Timbila Poetry Project.

Marsden, D.F. 1994. *Representations of the Southern African black woman in works by Bessie Head, Ellen Khuzwayo, Mandla Langa and Mongane Wally Serote*. Unpublished Masters Dissertation. Pretoria: Unisa.

Mathumba, I. 1993. A Comparative Study of Selected Phonetic, Phonological and Lexical Aspects of some major dialects of Tsonga in the Republic of South Africa, and their impact on the standard language. Pretoria: University of South Africa.

Mathye, H.R. 2003. *The image of women in selected Tsonga novels*. University of South Africa, Pretoria, <http://hdl.handle.net/10500/215>.

Mawela, A. 1994. *The depiction of women characters in selected Venda novels*. University of South Africa, Pretoria, <<http://hdl>.

Mohatle, S.A. 2015. *The Portrayal of Women in Sesotho literature with special reference to South African Novels, Poems and Proverbs*. MA Dissertation, Central University of Technology.

Mouton, J. na Marais, H.C. 1988. *Basic concepts in the methodology of the social sciences*. Pretoria: Human Sciences Research Council.

Mtuzze, P.T. 1990. *A feminist Critique of the image of women in the prose works of selecte Xhosa writers (1909 – 1980)*. <http://hdl.handle.net/11427/23636>.

Nkatini, N.L. 1982. *Madyondziselo ya Xitsonga*. Via Africa.

Patton, M.Q. 2002. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. (3rd Edition). Sage Publications, inc.

Polit, D.F., na Beck, C.T. 2008. *Nursing research: Generating and assessing evidence for nursing practice (Vol.8)*. Philadelphia, PA: Lippincott William and Wilkins.

Polit, D.F., na Beck, C.T. 2012. *Nursing research: Principles and methods*. Philadelphia, PA: Lippincott William and Wilkins.

RSA, 2013. *The Women Empowerment and Gender Equality Bill*. Ministry of women, children and people with Disabilities.

Smith, E. 2011. *Teaching critical reflection*. *Teaching in Higher Education*, vol 16 (2) p211 – 223.

Snyder, H. 2019. *Literature review as a research methodology: An overview and guidelines*. *Journal of Business Research* 104 p333-339.

Tobin, G.A. na Begley, C.M. 2004. *Methodological rigour within a qualitative framework*. *Journal of Advance Nursing*, 48, 338-396. Doi: 10.1111/j.1365-2648.2004.03207.

Walker, R. 1995 (ed). *To be real: Telling the Truth and Changing the Face of Feminism*. New York: Random House (Anchor Books).

Ward, J.H. 2002. *Managing Data: Content Analysis Methodology*. Unpublished manuscript, University of North Carolina at Chapel Hill.

White, L. 2005. *Writers of Passage: Writing an Empirical Journal Article*. *Journal of Marriage and Family*. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2005.00175x>.

Wong, G., Greenhalgh, T., Westhorp, G., Buckingham, J., na Pawson, R. 2013. *RAMESES publication standards: Meta-narrative reviews*. *BMC Medicine*, 11,20. <https://doi.org/10.1186/1741-7015-11-20>.

Yin, R.K. 2012. *Case Study Research design (4th Edition)*. Sage Publications, Ltd. <http://www.jstor.org/stable/23279888>.

XITANDZHAKU XA A:

**TSALWAXIMFUMO LERI XAXAMETAKA SWITLHOKOVETSELO SWA
NDZAWULELO SWA GIREDI YA 12**